Сиф 3272
ВА

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1980

На корицата

Златен пръстен с розета от разноцветен клетъчен емайл, открит в гроб 27 при Голямата базилика в Плиска. Края на IX — X в.

Снимка Н. Карагьозян

Sur la couverture

Bague d'or avec rosette d'émail cellulaire multicolore, découverte dans le tombeau 27 près de la Grande basilique à Pliska. Fin du IXe — Xe s.

Photo N. Karagjozjan

© Археологически институт и музей при БАН
1980
c/o, Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XXII
1
1980

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Към проблема за гръцката колонизация по Източното Черноморие (Колхида)

ОТАР ЛОРДКИПАНИДЗЕ

Съществуването на гръцки селища по колхидското крайбрежие на Черно море се потвърждава от сведенията на някои гръцко-римски автори. Най-ранни са сведенията на Псевдо-Скилакс: „. . .след тях (т. е. гелоните — б. а.) колхите и град Диоскуриада, елинският град Гюенос, река Гюенос и река Херобиос, река Хорсос, река Ариос, река Фасис и елинският град Фасис („Азия, 81“).“

Така в съчинението на Псевдо-Скилакс, съставено, както е известно, за атинските търговци и мореплаватели в IV в. пр. н. е., се споменават само два елински града в страната на колхите: Фасис и Гюенос. Псевдо-Скилакс не нарича „елински“ града Диоскуриада (Диоскурия според други автори), но за основаването на този град от милетците съобщава Ариан.[1]

Прието е да се смята, че основаването на гръцки селища по колхидското крайбрежие на Черно море е свързано с процеса на т. нар. Велика гръцка колонизация от VIII—VI в. пр. н. е. и че представлява едно от звената в дългата верига на разселването на елините извън пределите на Елада. Следователно би трябвало гръцките селища в Колхида да са се появили в етапа на североизточната т. нар. „понтийска колонизация“. За съжаление ние не разполагаме с писмени данни за това, при какви обстоятелства и кога се явяват елините на колхидското крайбрежие на Черно море, какви са били социалните, политическите или икономическите мотиви за колонизацията в посочения район, какви са били конкретните форми на политическа и социална организация на гръцките селища в Колхида, взаимоотношенията им с местното население и т. н. От изясняването на тези въпроси зависи определянето, от една страна, на мястото на гръцките селища в Колхида в общата система на гръцката колонизация от VIII—VI в. пр. н. е., а, от друга, на ролята на гръцката колонизация за развитието на политическите, социалните, икономическите и културните структури на колхидското общество през VI—V в. пр. н. е.

В гръцко-римските извори се споменават само три елински селища на колхидското крайбрежие на Черно море: Фасис, Диоскурия и Гюенос.[2] Но дали всички те са свързани с йонийската колонизация от VII—VI в. пр. н. е.?

Гюенос, споменат само у Псевдо-Скилакс, се локализира в района на дн. гр. Очамчире на устието на р. Джикимур (ляв приток на р. Мокви). Археологическите проучвания, направени тук още през 1935—1937 г., не са открили някакви значителни следи от гръцко селище. Напротив, типологически това селище, разположено на изкуствени хълмове, оградени с ров, с дървени жилища и землянки, напълно повтаря облика на типичните колхски селища. Архео-

30549/95

бул. „С

тел.

логическите материали, най-ранните от които се датират едва от третата четвърт на V в. пр. н. е., също отразяват бита и производствената дейност на местното население. Само находките от стриди, каквито местното население не употребявало в храната си, а също и на гръцка керамика (предимно атическа чернолакова),[3] дават основание да се предполага, че тук е съществувала временна търговска фактория, свързана с активизирането на атинската търговия по Черноморието.[4] Следователно появата на гръцко селище в този район не е свързана с милетската колонизация от VII—VI в. пр. н. е.,[5] на която античната литературна традиция приписва основаването в Колхида само на Диоскурия и Фасис.

За основаването на Диоскурия от милетците съобщава само Ариан,[6] който посетил Източното Черноморие в 134 г. пр. н. е., когато този град отдавна бил потънал в морето, а на мястото на някогашните му покрайнини вече съществувала римската крепост Севастополис. Древната Диоскурия се локализира с предположение в района на сегашния Сухумски залив (при вливането на р. Беслети).[7] Но, както се предполага, останките от древния град от VI—IV в. пр. н. е. са почти напълно потънали в морето и все още липсват достоверни материали за ранната история и характера на този град.[8]

Все още не са открити и останките на гръцкия Фасис, за чието основаване от милетците са запазени сведения у Хераклит Понтийски (фр. XVIII), Помпоний Мела (I, 108), анонимния „Периплус“ от V в. пр. н. е. (§ 44) и у други късни автори.[9]

Така понастоящем ние не разполагаме с преки данни за определяне типа и функциите на тези гръцки селища, които е трябвало да се появят в Колхида в периода на Великата гръцка колонизация от VIII—VI в. пр. н. е. Това обяснява и наличието на най-различни мнения относно характера на гръцката колонизация по Източното Черноморие.[10] Въпреки че вече отдавна в зоната на предполагаемите места на гръцките колонии се провеждат системни археологически проучвания, в Колхида такива селища все още не са открити. В същото време почти навсякъде в този район се откриват местни селища на колхи от VI—V в. пр. н. е. В такъв случай проучванията на този проблем трябва да бъдат поставени, по наше мнение, единствено на основата на сравнителните структурно-типологични изследвания на териториите, окръжаващи тези градове-колонии, с цел да се изясни степента на влияние на предполагаемите гръцки колонии върху съседните им области и по такъв начин да се определи типът и функцията на гръцките селища в Колхида, които се смята, че са били основани в процеса на „Великата гръцка колонизация“ от VIII—VI в. пр. н. е.

Изследвачите на т. нар. Велика гръцка колонизация от VIII—VI в. пр. н. е. понастоящем констатират съществуването на два основни типа колонии — аграрни и търговски. Тяхното основаване обуславяли различни мотиви и следователно тези два типа се различавали както по функцията, така и по социално-политическата си структура. Съвсем различни били и взаимоотношенията им с местното население, на чиято територия се основавали колониите. На първо място, различна била политическата позиция на гръцките градове-колонии спрямо заобикалящата ги територия и живеещото на нея местно население. Този факт е особено важен при определяне типа на колониите. Основаването на аграрните колонии се съпровождало със завладяване на територии, с прогонване или „заробване“ на автохтонното население и т. н., което довеждало до загиване на местните центрове, миграция на местното население във вътрешността на страната, до пълна или частна елинизация.[11]

Понастоящем, когато гръцките колонии в Колхида все още не са открити, съществува само възможността да проследим развитието на местното население по колхидското крайбрежие в периода преди и след гръцката колонизация и по този начин да се установят измененията, предизвикани от процеса на гръцката колонизация.

Археологическите изследвания на крайморската ивица на Колхида (Батуми, Чакви, Цихисдзири, Кобулети, Поти и околностите му, Кулеви, Анаклия, Очамчире, Сухуми и околностите му, Ешери, Пицунда) показват, че както преди, така и по време на гръцката колонизация цялата тази територия е била трайно населена от местно население. Производствената дейност на това население наред със земеделието и занаятите (грънчарство, железообработване, тъкачество) била свързана и с морето.[12] Основаването на гръцки селища не довело до някакви значителни демографски промени. Местното население както по време на гръцката колонизация на Черноморието (VII —

VI в. пр. н. е.) и след нея (V в. пр. н. е.) продължава да живее и да се развива на същата територия. При това не се забелязва и някакво значително влияние и в материалната култура, каквото толкова ярко се наблюдава в областите на интензивната гръцка колонизация, където колониите-полиси създават наоколо „зони на елинизация", като оказвали дълбоко въздействие върху най-различни страни от културата на местното население (занаятите, строителната техника, погребалния обряд, бита, езика и т. н.).

Археологическите изследвания в последните години, например на широката територия по долното течение на р. Пичори и особено в поречието на Пичори и Риони, т. е. в зоната на предполагаемото разположение на древния Фасис,[13] не са разкрили още абсолютно никакви останки от гръцки селища от VI—V в. пр. н. е., докато в същото време недвусмислено показват високото равнище на развитие на местното население много преди началото на гръцката колонизация по Черноморието, както и в следващата епоха. На посочената територия са разкрити многобройни селища и културни пластове от втората половина на II хилядолетие — първата половина на I хилядолетие пр. н. е. Тук чрез разкопки е проучено голямото селище Наокваму (с. Река до гара Квалони), както и „Зурга" в Чаладиди. Тези многослойни паметници свидетелствуват за непрекъснат и интензивен стопански живот на местното население в продължение на няколко столетия. За развитието на грънчарството може да се съди по многобройните находки от твърде разнообразна и богато орнаментирана превъзходна черна излъскана керамика. Доказателство за нейното местно производство са намерените в селището „Зурга" каменен зъбчат печат и украсени с този печат керамични съдове. Голям интерес представляват също намерените в тези селища каменни калъпи за отливане на миниатюрна колхидска брадва, за върхове на стрели, както и глинени сопла за металолеярна пещ. За развитието на земеделието свидетелствуват честите находки от пластини за сърпове, хромели и т. н.

Тези селища продължават да съществуват и да се развиват и през античната епоха. Многобройни селища на колхите от VI—V в. пр. н. е. понастоящем са засвидетелствувани по цялото долно течение на р. Риони, включително и в околностите на Чаладиди и в междуречието на Пичори и Риони, т. е. именно в зоната на предполагаемото място на ранния Фасис.

Особено голям интерес представлява съществуването на цяла система значителни селища на колхи (с материали от повърхността, датиращи от VI—V в. пр. н. е.), разположени на обширна територия между реките Пичори и Риони. Селища от VI—V в. пр. н. е. са разкрити по двата бряга на р. Риони. При това ясно се проследява приемствеността им със селищата от предишния период. Специално внимание заслужава селището от втората половина на VI — началото на V в. пр. н. е. в с. Сакоркио (Симагре). Тук е разкрит твърде голям жилищен комплекс, изграден от дърво, който в момента се разкопава. Много добре са запазени части от някои стени, изградени от дървени греди, подове от плетени пръти и дъски, изплетена от пръти ограда. Намерено е огромно количество колхска керамика.

Характерът на селището, както и откритият в него инвентар: керамиката (сред която най-малка част в процентно отношение съставят изделията на понтийските центрове и Атика), предметите от дърво (в това число черпаци за вино, а също и плетени кошници), каменните и глинените пряслени (свидетелство за домашно тъкачество), железните ножове за подрязване на лози и пр., несъмнено показват, че в случая става въпрос за колхско селище от VI—V в. пр. н. е. Напълно аналогична е картината и при другите селища, открити почти навсякъде.[14]

Археологическите проучвания в района на древния Фасис може би са още недостатъчни за окончателни изводи относно характера и разпространението на гръцката колонизация в този район, но въпреки това те ни се струват твърде съществени. В резултат на археологически изследвания на твърде обширна територия са разкрити селища с типично местен облик (жилища, съдове, голямо количество керамика). При това много ясно се проследява приемствеността им със селищата от по-ранния период. Ако се приеме, че тези по-късни селища са възникнали на основата на гръцки град, то в тях ако не всичко, то основната част от комплекса би трябвало да бъде гръцка. В същност елинското в тях е представено само от вноса (йонийски и атически изделия), който е твърде незначителен сред общата маса на местния материал.

По наше мнение твърде важно е обстоятелството, че сред многобройната местна

керамика от VI—V в. пр. н. е., намерена в района на предполагаемото място на Фасис, не откриваме влияние от гръцки форми. Още по-важно е, че не е намерен нито един образец, който би могъл да се причисли към продукцията на местни гръцки работилници. Трудно е да си представим гръцка колония-полис, още повече толкова голяма, каквато би трябвало да бъде древният Фасис, без собствено и добре организирано занаятчийско производство. Потребител на такава продукция би трябвало да бъде селското население, живеещо около града, и това неминуемо би било отразено в археологическия материал (тук са намерени изделия, внесени от по-далечни райони — Йонийска Гърция, Атика). Поради това естествено се налага изводът, че населението на крайбрежна Колхида (в случая — по долното течение на р. Риони) се е снабдявало главно със занаятчийски изделия от местен (на колхите) градски център. Това означава, че ръководно място в икономиката на Фасис е заемало местното колхидско занаятчийско производство. От друга страна, отсъствието на данни (и на съответни условия) за селскостопанска дейност на гърците в района на Фасис поставя под съмнение мнението за Фасис като важен град-колония, т. е. гръцки полис с икономика, произвеждаща за сбширен пазар.

Аналогична картина се разкрива и на територията, която вероятно е ограждала древната Диоскурия: покрай сегашния морски бряг („Сухумската крепост", селището „Красный маяк")[15] и по хълмовете, разположени на север от гр. Сухуми (Сухумската планина, Гуадиху, Ящух).[16] Има основание да се смята, че те са били свързани с Диоскурия и са се развивали едновременно, и то в тясна връзка с този градски център. За това свидетелствува убедително и съдбата на тези селища: те прекратяват съществуването си едновременно с града в I в. пр. н. е.

Археологическото проучване на сегашния гр. Сухуми и околностите му също показва, че цялата тази територия както в периода, предшествуващ гръцката колонизация (т. е. в първата половина на I хилядолетие пр. н. е.), така и през VI—IV в. пр. н. е. е била гъсто заселена от местно население. При това откритие при разкопките на селища и некрополи огромно количество предмети (керамика, накити, замеделски сечива и оръжие) са местни изделия. Сравнително рядко се срещат вносни изделия от средиземноморските центрове.

На края трябва да се подчертае, че археологическите материали достатъчно ярко разкриват културното единство на населението на цяла Колхида както в крайморската ивица (включително и в непосредствена близост до предполагаемото разположение на гръцките селища, както вече бе отбелязано), така и във вътрешните планински и равнинни райони:

а) типовете селища върху изкуствени и естествени хълмове, както и дървената жилищна архитектура напълно продължават традициите на предходната епоха, което особено ясно се вижда именно в района около древния Фасис, където са запазени много елементи на типичния колхидски бит;

б) не се забелязват каквито и да са изменения в начина на погребване и погребалния обряд—заедно с индивидуалните погребения в ями, най-добре проучени в района около древната Диоскурия, в VI—IV в. пр. н. е. са разпространени също (със сигурност в VI в., а вероятно и в V в. пр. н. е.) типичните за Колхида „поля" за погребения с допълнителни трупополагания, понякога с единични трупоизгаряния;[17]

в) и другите компоненти на материалната култура (керамика, златни и сребърни украшения, изделия от бронз, оръдия на труда и оръжия и др.) се характеризират със собствен типологичен модел и не са засегнати от гръцкото влияние.

Всичко казано дотук показва, че Колхида в VI—V в. пр. н. е. не е изпитала силно въздействие на елинизацията, каквото така ярко се проявява в областта на интензивната гръцка колонизация още от най-ранния й етап както на запад (Сицилия, Южна Италия), така и на изток (Западното и Северното Черноморие). Археологическите изследвания на последните райони свидетелствуват, че гръцката колонизация през VIII—VI в. пр. н. е. е била огромна и поразителна организираща сила, която довела до значителни демографски разместявания и коренни изменения в начина на живот на местното население. Както вече можахме да се убедим, именно тези основни и характерни признаци на „Великата гръцка колонизация" от VIII—VI в. пр. н. е. не се разкриват в процеса на археологическите изследвания в Колхида. Поради това ние предполагаме, че „Великата гръцка колонизация" от VIII—VI в. пр. н. е. не е взела що-годе значителни

размери по източния бряг на Черно море и затова гърците не са донесли тогава в Колхида сложните елински форми на политическа и социална организация. Тук не са възниквали полиси „с дълбока структурност и територия", т. е. полиси със сложна и строга организация на поземлената площ както в самия град, така и далече извън чертите му.[18]

По наше мнение гръцките селища в Колхида представлявали търговски центрове,[19] основани в богатата на природни ресурси страна главно с цел да се получи метал. Още Страбон (I, 4, 39) отбелязва: „. . .съществуват разкази за богатството на тази страна (т. е. Колхида — б. а.), състоящо се от злато, сребро и желязо, което ни заставя да предположим истинската причина за похода" (има се пред вид походът на аргонавтите — б. а.). Именно богатите находища на злато[20] и желязо в Колхида, изглежда, са накарали гърците да основат свои търговски селища по брега на Евксинския Понт.

Археологическите материали доказват съществуване на оживени търговски връзки с населението на древна Колхида и разрастване на античния внос още от средата на VI в. пр. н. е. В първия етап (втората половина на VI в. пр. н. е.) водеща роля играят източногръцките търговски центрове, макар че от последната четвърт на VI в. се наблюдава интензивно проникване на атически внос. След известно отслабване на търговските връзки в началото на V в. пр. н. е. във връзка с гръко-персийските войни, от 70-те години на V в. пр. н. е. започва нов подем в търговията на гръцкия свят с Колхида, който продължава до последната четвърт на IV в. пр. н. е. вече под хегемонията на Атина. Следва да се отбележи, че търговско-икономическите връзки на гърците с Колхида никога не са взимали такива широки размери, както с другите области на Понта. Въпреки това търговско-икономическите връзки с гръцкия свят, изглежда, са изиграли твърде важна роля в социално-икономическата и политическата история на страната. Все пак това е било съвършено ново явление, благодарение на което Колхида за първи път се включила в орбитата на международната търговия.

[1] Arr. Periplus PE, § II.

[2] Наистина Ксенофонт посочва в страната на колхите гръцките градове Трапезунд и Керасунт (Anab., IV, VIII, 22; V, III, 2), но тази област от VI в. пр. н. е. вече не влизала в Колхидското царство, чиято южна граница минавала по р. Апсар (дн. р. Чорохи).

[3] По-подробно вж.: Д. Д. Качарава. О хронологии и топографии поселения античного времени у г. Очамчире (*Гуйнос*). — Сообщения Академии наук Грузии, 62, 3, 1971; Город Гиэнос в античную эпоху. Автореферат дисертации. Тбилиси, 1972 (там се цит. цялата лит.).

[4] М. П. Инадзе. Афины и восточное Причерноморье. — Мацне, серия истории, с. 59 (на груз. ез.).

[5] По същия начин появата на гръцки некропол във втората половина на V—IV в. пр. н. е. в района на Кобулети-Пичвнари се свързва с атинската търговска колонизация (А. Г. Кахидзе. Античные памятники Восточного Причерноморья. Батуми, 1975 (на груз. ез., рез. на рус. и англ. ез.).

[6] Arr. Periplus PE, § II. Тук е важно да се отбележи противоречивостта на античните сведения: Псевдо-Скилакс, например, не я посочва сред гръцките градове в Колхида, а Плиний, базирайки се на сведенията на географа от III в. пр. н. е. Тимостен, нарича Диоскурия „колхидски град" (Plin. Nat. hist., VI, II).

[7] По-подробно вж.: М. М. Трапш. Культура населения Сухуми в античную эпоху. — Труды, 2, 1969, Сухуми, с. 212 и сл. и цит. лит.

[8] Като единствен ярък паметник от този период може да се счита случайно намерената на морското дъно атическа надгробна плоча, датирана от нас в 430—420 г. пр. н. е., вж.: О. Д. Лордкипанидзе. Сухумская стела. — СА, 1968, 1, но тя може да се свърже само с наличието на гръцко население в дадения район, и то в периода на атинската търговска активност.

[9] По-подробно вж.: М. П. Инадзе. Причерноморские города древней Колхиды. Тбилиси, 1968, с. 39—96.

[10] Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 241—242; Н. Ю. Ломоури. Греческая колонизация побережья Колхиды. Тбилиси, 1962 (на груз. ез., рез. на рус. ез.); О. Д. Лордкипанидзе. Античный мир и древняя Колхида. Тбилиси, 1966 (на груз. ез., рез. на рус. ез., с. 24—56); М. П. Инадзе. Цит. съч.,с. 128—173; Т. К. Микеладзе. Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и юго-восточного Причерноморья. Тбилиси, 1974 (на груз. ез., рез. на рус. и англ. ез,), с. 97—98; А. И. Болтунова. Античные города Грузии и Армении. — В сб.: Античный город. М., 1963, с. 155 и сл.

[11] G. Vallet. La cité et son territoire.— Atti del settimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 8—12. X. 1967. Napoli, 1968, p. 118—120.

[12] По-подробно вж.: О. Д. Лордкипанидзе. Цит. съч., с. 46 и сл.

[13] По-подробно вж.: Доклады научной сессии, посвященной проблеме локализации города Фасиса. Тбилиси, 1973 (на груз. ез.).

[14] Т. К. Микеладзе. Археологические исследования в низовьях р. Риони. Тбилиси, 1978 (на груз. ез., рез. на рус. ез.).

[15] М. М. Трапш. Красномаяцкий некрополь.— Труды, 2, 1969, с. 78—209.

[16] А. Н. Каландадзе. Археологические памятники Сухумской горы. Сухуми, 1953 (на груз. ез., рез. на рус. ез.); М. М. Трапш. Некрополь Гуадиху. — Труды, 2, 1969, с. 17—76, 241—284.

[17] По-подробно у: О. Lordkipanidze. La civilisation de l'ancienne Colchide aux Ve — IVe siècles. — RA, 1971, 2, p. 259—288.

[18] Въпросът за земята бил решаващ при основаването на земеделските колонии, тъй като за превръщането им в полис било необходимо да се създаде община на земеделци. Съществуването на такава община в същност определяло политическата структура на гръцкия полис, „основан на поземлената собственост и на земеделието". „Свободното пространство", т. е. земята, било задължително условие за основаването на независим полис, в което именно се проявявала най-характерната черта на всеки гръцки полис: наличието на общополисна форма на собственост (разбира се, наред с частната собственост) като върховна собственост на целия граждански колектив, обединен в полиса, т. е. в държава. Именно поради това за най-съществен момент при основаването на колониите се считало определянето на техните поземлени владения (общ ствената собственост), установяването на броя на гражданите и подялбата на земята помежду им както в границите на града, така и извън крепостните му стени.

[19] Според твърдението на Ж. Вале основаването на търговски колонии за разлика от аграрните не е свързано с организацията на полиса, вж.: G. Vallet. Op. cit., p. 142.

[20] Прави впечатление, че в VIII—VI в. пр. н. е. (периода на активното колонизационно движение на гърците) в старогръцката литература („Циклически епос", Хезиод, Евмел Коринтски, Кинефон, Мимнерм, „Навпактийски епос", Симонид Кеоски, Хекатей Милетски, Акусилай Аргоски) са много популярни легендите за похода на аргонавтите в Колхида за златното руно. Не е ли било това своеобразен призив за „поход" за завладяване на богатата на злато страна? И по-късно, когато гърците вече създават свои селища в Колхида, мълвата за „богатството със злато" на Колхида (срв.: Псевдо-Аристотел. Пеплос, 43) ще се подчертава по най-различни начини и ще намери потвърждение от археологическите изследвания (срв.: О. Д. Лордкипанидзе. Цит. съч., с. 114—116).

Sur le problème de la colonisation grecque du littoral oriental de la mer Noire (Colchide)

O. LORDKIPANIDZE

(Résumé)

Les auteurs grecs et romains mentionnent trois établissements grecs sur le littoral oriental de la mer Noire (Colchide): Dioscurias, Phasis et Gyenus sans indiquer le temps, les circonstances, les causes sociales, politiques et économiques de leur apparition qui de toute évidence est liée à la Grande colonisation grecque du VIIIe—VIe s. av. n. ère. Les deux premiers établissements sont signalés comme étant fondés par les Milésiens.

Les archéologues géorgiens ont effectué des fouilles systématiques pendant de longues années le long du littoral de la Colchide dans les régions et endroits où l'on supposait que se trouvaient les établissements grecs mentionnés. Mais jusqu'à présent ils n'ont pas réussi à découvrir les établissements grecs mêmes, tout en découvrant en même temps un grand nombre d'établissements colchiques locaux qui chronologiquement (la seconde moitié du II mil. lénaire av. n. ère) précèdlt ena Grande colonisation grecque ou bien datent du VIe—Ve s. av. n. ère. Leur culture était relativement haute et n'était pas ou du moins bien peu influencée par la culture grecque. Au contraire, l'influence de la culture grecque le long du littoral occidental et septentrional de la mer Noire sur les établissements locaux et la population était plus grande.

Selon l'auteur, les établissements grecs recherchés en Colchide représentaient des centres commerciaux, fondés dans un pays riche en ressources naturelles en vue surtout de l'extraction de l'or et du fer. De cette façon la Colchide était entrée dans l'orbite du commerce international. Les rapports commerciaux-économiques des Grecs avec les Colques locaux bien que peu actifs, jouaient tout de même un certain rôle dans l'histoire socio-économique et politique de la Colchide.

За преславския дворцово-църковен церемониал

ТЕОДОСИЙ СМЯДОВСКИ

Ведно представено за публикация съобщение ние се опитахме да докажем, че в първите десетилетия след покръстването, включително и през Златния век, старобългарската обрядност била по-близко до източната старохристиянска (ранновизантийска) литургика, отколкото до напредналото и обогатено с нови чинодействия цариградско богослужение от IX в.[1] Във връзка с това трябва да се запитаме: дали и преславският дворцово-църковен церемониал, поне що се отнася до участието на владетеля в публичните богослужения, също не се е различавал от обичаите на свещения дворец? Преки сведения по този въпрос липсват. Все пак ние смятаме, че един анализ на пространствените възможности на Златната църква, която очевидно е била дворцова църква,[2] би могъл да ни осветли в това отношение.

Преславската ротонда е хармонично съчетание на три функционални обособени и отделно изградени части,[3] обединени от една обща строителна представа: кръгъл наос, западна двуетажна пристройка с кули и едноетажен атриум. От тези три части най-необикновена и все още неизяснена в семантичното си съдържание е средната. По-нататък ще я наричаме „предхрамие". Приземният ѝ етаж естествено е служил за преддверие към наоса. Но, изглежда, че предназначението на тази пристройка било поразлично от това на обикновения източен катекуменон. Доколкото ни е известно, точно такива отделно изградени двуетажни дълбоки пристройки липсват в архитектурата на византийския свят. Не ги намираме и в църквите с центричен план в Сирия и Задкавказието. От функционална гледна точка тази западна пристройка очевидно се различавала от традиционния византийски едноетажен нартекс. А тя не съвпада и с характерния, повсеместно изграждан в Плиска и Преслав старобългарски притвор.

Тази средна част на Златната църква е забележително архитектурно постижение (обр. 1 *а*, *б*). В партерния ѝ етаж имало четири мраморни колони. Тяхното предназначение явно било да поддържат просторния горен етаж. За съществуването му освен колоните свидетелстват и остатъците от стълбище в една от вградените в пристройката кули. А и последните също са нещо не съвсем обичайно за византийската архитектура от IX и X в.

Особено важен за семантичното тълкуване на средната част на преславската ротонда е въпросът за височината на тези кули. Били ли са те само обикновени стълбища, които едва стигали до покрива на втория етаж, както е в реконструкцията на арх. Б. Игнатов, или пък са се издигали във височина и над него? Както е известно, Н. Мавродинов[4] приема второто решение на въпроса. А и то най-добре съответствува на съразмерността между отделните елементи на сградата и действително тази забележително хармонична постройка би изглеждала тромава, ако кулите не се издигаха на известна височина над покрива. Известна светлина върху този нерешен окончателно въпрос ни дават две миниатюри от т. нар. Светославов (Симеонов) сборник—руски препис от XI в. на старобългарски оригинал, съставен по поръчение, а може би и при прякото участие на българския цар.[5] В този ръкопис на фронтисписа на л. 3 и л. 3 оп. миниатюристът е представил западната фасада на една църква в силует (обр. 2 *а*, *б*). И на двете миниатюри постройката е оградена от две странични напълно еднакви кули, издигащи се чувствително над покрива и купола. Дали тук художникът, който очевидно произхождал от преславската книжовна школа (а може би е работил в манастира на „устието на Тича"!), не е изобразил именно Златната църква, на която Симеон бил ктитор?[6] Наистина миниатюрите невинаги могат да служат за точна документация на дадена сграда. Но в известни граници подобно на ктиторските фрески те понякога все пак дават сведения за приблизителния външен изглед на църквата. Затова споменатите миниатюри дават известни основания да приемем мнението

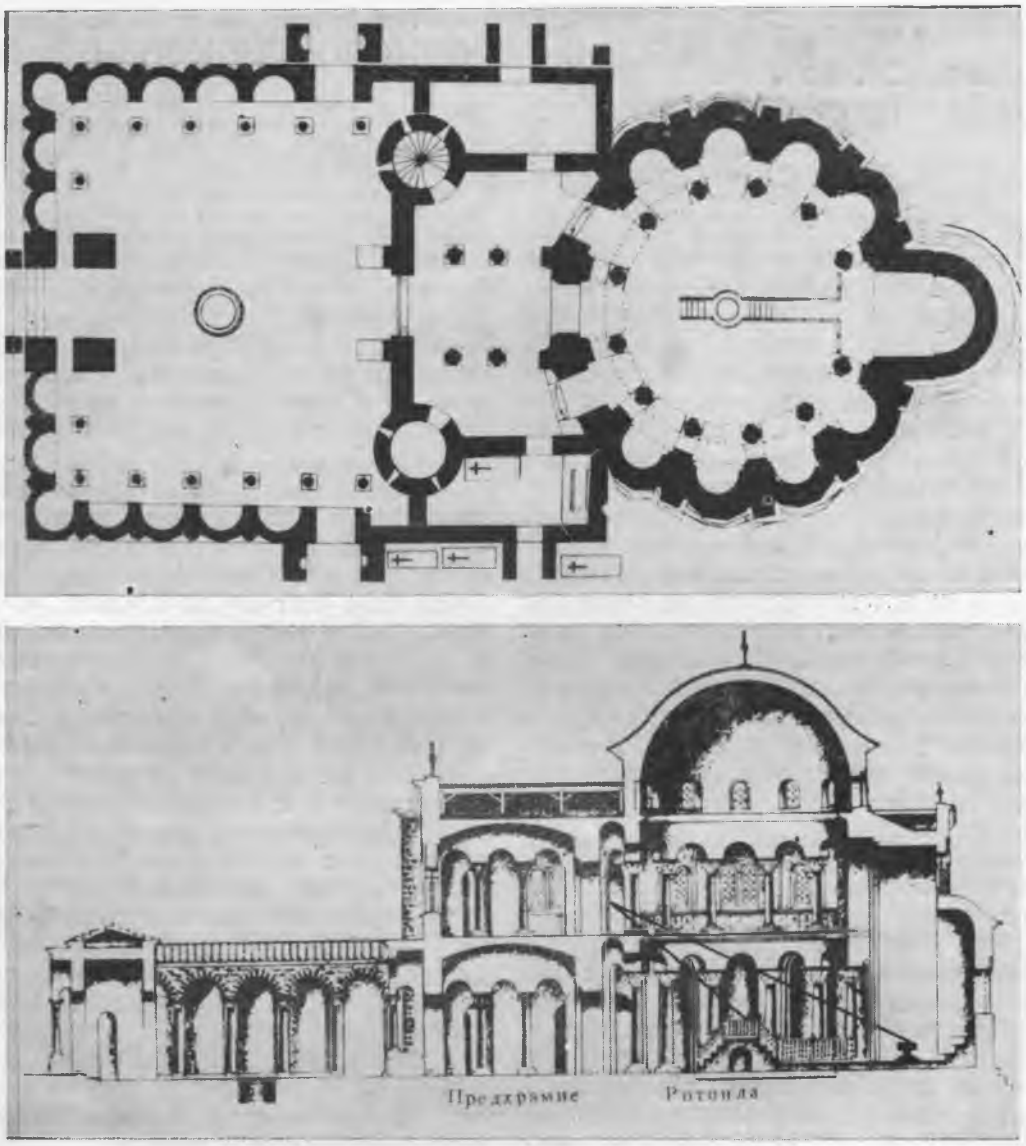

1

● *Обр. 1. Кръглата преславска църква: а) план (по Ст. Ваклинов); б) надлъжен разрез (по арх. Б. Игнатов с допълнения на автора). Fig. 1. L'Eglise ronde de Preslav: a) plan (d'après St. Vaklinov); б) coupe longitudinale (d'après l'arch. B. Ignatov avec des notes complémentaires de l'auteur)*

на Н. Мавродинов, че западните кули на ротондата са се издигали във височина над покрива. С това очевидно те не са били само обикновени стълбища, но същевременно и архитектурен елемент, който подчертавал тържествения характер на средната част на ротондата.

От особено значение е, че горният етаж по своите размери и дълбочина бил нещо повече от обикновена галерия. Използуваемата му площ е почти равна на тази на кораба (и без това стеснена от амвона), особено ако допуснем, че той е бил съединен с околовръстната галерия. А съдейки по трите отвора на приземната зала, бихме могли да приемем, че и горният етаж вероятно се е отварял към вътрешността на храма чрез широк трифориум.

Просторният и дълбок горен етаж ще да е бил най-съществената част на предхрамието, една част със собствено семантично съдържание и особено функционално предназначение. Вече и от други бе изказано предположението, че там е бил поставен

2

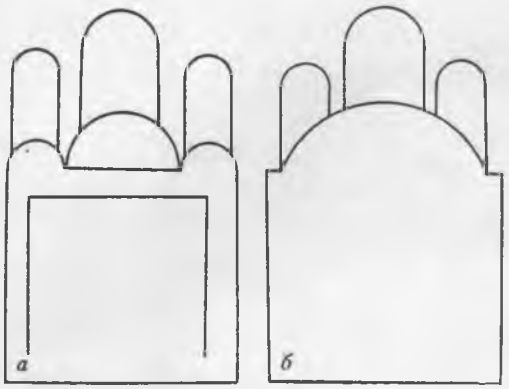

● *Обр. 2. Скици на силуета на църква, изобразен на миниатюри в Симеоновия (Светославовия) сборник: а) на лист 3; б) на лист 3 оп. Fig. 2. Esquisses de la silhouette d'église, représentée dans le recueil de Simeon (de Sviatoslav): a) sur la feuille 3; б) sur la feuille 3 revers*

тронът на владетеля[7] и че оттам той присъствувал на богослужението.[8] И наистина, в малката площ на кораба нямало място за представително царско седалище, и то на човек като Симеон, особено склонен към изява на собственото си велелепие.[9] От друга страна, точно на горния етаж, вероятно отворен към кораба чрез тържествено изградени арки, българският цар е можел да застане в целия си блясък, заобиколен от приближените си.

Същевременно важно е обстоятелството, че между амвона и дванадесетте колони едва ли е имало достатъчно място за много миряни. Изглежда, че корабът бил предоставен предимно на духовенството. В тази царска църква литургията трябвало да бъде отслужвана от епископ в съслужение на двама презвитери, дякони, иподякони, аколути и певци. А те самите ще да са изпълвали малкия партер на църквата както през първата литургична част (синаксиса), която в древността се отслужвала не в олтара, а в средата на кораба, така и през време на Големия вход. Това вече трябва да ни наведе на мисълта, че на миряните трябва да е бил предоставен просторният горен етаж на предхрамието с околовръстната галерия. Наистина поради малкото разстояние между колоните и пиластрите тази галерия ще да е била тясна. Но все пак конхите, които според Н. Мавродинов[10] се издигали и на втория етаж, са давали достатъчно възможност за поместване на богомолците-миряни.

Да се спрем на централното разположение на амвона. Според Р. Ходинот[11] това е важно указание, че тронът бил поставен западно от него, и то на втория етаж. В противен случай според този автор омелиите би трябвало да бъдат произнасяни гърбом към владетеля. Но въпросът с този амвон е по-сложен. Той не е служел само за проповеди. Той бил една площадка, висока над 1 м, към която водели няколко стъпала.[12] На нея в старо време се отслужвала според последованието на св. Яков дидактичната част на литургията (синаксисът). Там се прочитали и трите, съобразени с празника четива: библейски текст, апостолско послание и откъс от евангелския разказ. Съгласно Барбериновия евхологий през IX и X в. дяконските ектении се произнасяли все още от тази площадка, а не на солея.[13] Край амвона се разполагали и певците, които пеели трите антифони. А и т. нар. „Градуале" (Алелуйя) между апостолските и евангелските откъслеци се изпявало също от стъпалата на амвона.

Централното разположение на амвона е важно доказателство за запазването в Преслав на някакъв източен литургичен обичай. Отслужването на синаксиса не в олтара, а в средата на кораба несъмнено говори за практика, заимствувана от многобройните варианти на древната литургия на св. Яков.[14] При подобна обрядност мястото на владетеля би трябвало да бъде срещу амвона, т. е. западно от него. Обаче амвонът на ротондата е толкова близко до входа ѝ, че поставянето на трона на това място би го лишило от неговата церемониална значимост. Същевременно амвонът, който с перилата си сигурно достигал 1,60 м, би пречил на владетеля да наблюдава освещаването на даровете, което се извършвало в бемата. А тя се издигала само с едно стъпало над корабната настилка.

Ако наистина, както предполагаме, синаксисът в Златната църква се отслужвал в центъра на кораба, а не в олтара, то единственото място, от което Симеон е могъл едновременно да следи и синаксиса, и освещаването на даровете, ще да е било в галерията на втория етаж на предхрамието. Там под тържествена арка ще да е бил поставен тронът му. Там около него и на околовръстната галерия ще да са стояли и приближените му (обр. 1 *б*).

Както вече казахме, в старохристиянските кръгли църкви няма да намерим такива

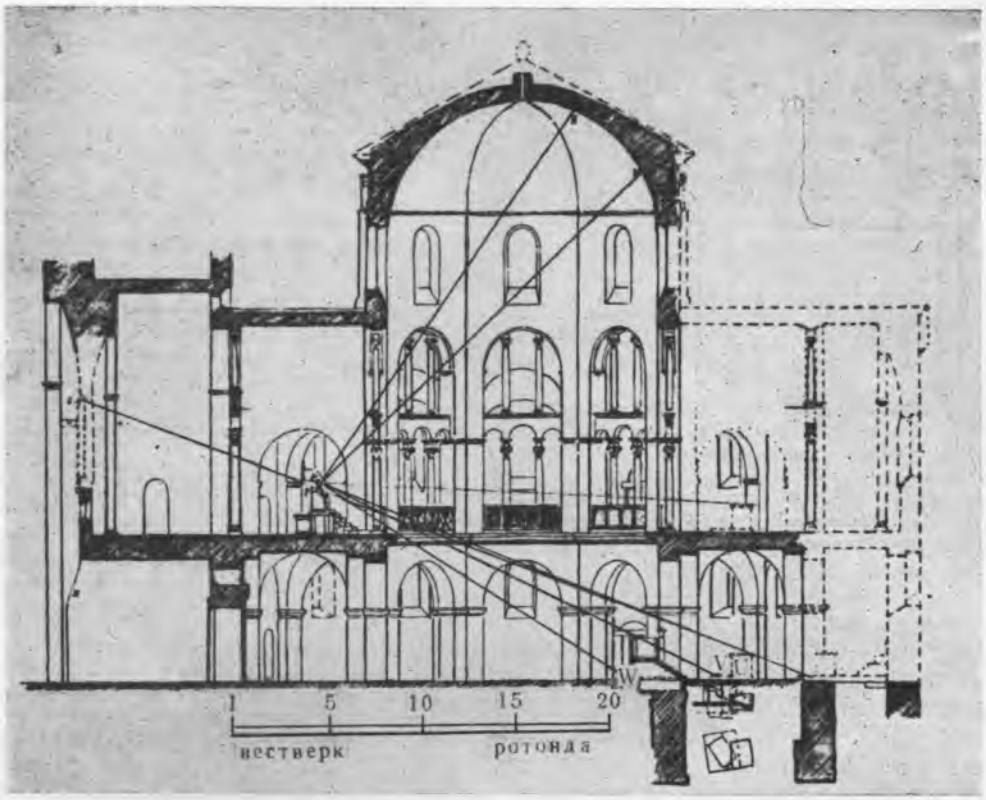

3

● *Обр. 3. Надлъжен разрез на Ротондата в Аахен (по Ф. Кройш). Fig. 3. Coupe longitudinale de la Rotonde à Aix-La-Chapelle (d'après F. Kreusch)*

западни двуетажни пристройки, отделно изградени към храма. Такива липсват и в ротондите на Зоравар и Ани.[15] Очевидно в Преслав въпреки повторението на един, някога много разпространен центричен план, сега се срещаме с нови дворцово-църковни церемониални изисквания. Ако все пак Златната църква би могла да се приеме за реминисценция на отколешни строителни идеи,[16] нейното просторно двуетажно предхрамие вече говори за нови семантични представи. То подчертава и нейната изолираност сред паметниците на византийския свят. То отрича и късноантичния ѝ произход. Наред с някои нейни технически характеристики то доказва и съвременността ѝ по отношение на X в.[17]

Но докато във Византия липсват подобия на предхрамието към Златната църква, то последното в много отношения ни напомня т. нар. каролингски вестверк. Ротондата, макар и изоставена вече в централните области на Византия, все пак продължавала да съществува тук и там по периферията ѝ. Обаче никъде тя не получава през IX в. такова повсеместно разпространение, както в каролингския свят. Разбира се, възраждането там на този старохристиянски план ще да е било повлияно от някои негови средиземноморски образци, които от своя страна били продължение на късноантични традиции.[18] Но все пак Карловата ротонда в Аахен в сравнение със средиземноморските старохристиянски е вече нещо съвсем ново. Технически тя е изградена по нов начин. При нея зидарията не е монолитна и тежестта на купола се поема от пиластрите и от колоните.

Но много по-важно е, че освен нова строителна техника сега се дава ново функционално осмисляне на този заимствуван от античността план. Докато в старо време центричните кръгли или квадратни църкви служели за баптистерии, мартирии или даже за гробници, ротондата в Аахен е построена като лична църква на императора. Така са я и наричали : Капела палатина. Едновременно с това тя става и първообраз на много кръгли църкви на север от Алпите. Неслучайно ротондата преминава и във Великоморавия, където въпреки присъствието на византийските мисионери каролингското влияние сред феодалната върхушка е неоспоримо.

4

● *Обр. 4. Вътрешен изглед на вестверка с императорската трибуна в Абатската църква в Корвей (по К. Хейтц). Fig. 4. Vue intérieure du westwerk avec la tribune d'empereur de l'église abbatiale à Corvey (d'après C. Heitz).*

Функционалните изисквания на тази нова семантична представа довели до създаването на нов архитектурен елемент, прибавен към корпуса на църквата. Това бил вестверкът (наричан от френските автори antéglise). Ние предпочитаме да му дадем българско осмисляне, като го назовем предхрамие.

Вестверкът е масивна двуетажна (квадратна или правоъгълна) западна пристройка, фланкирана от две кули-близнаци, които са служили и за стълбища (обр. 3). Вторият му етаж бил отворен към вътрешността на храма чрез широк трифориум. Последният бил истинска „императорска трибуна" в късноримския смисъл на това определение. Там поставяли и трона на владетеля. Оттам той с двора си присъствувал на богослужението. Според Х. Тюмлер[19] този втори етаж бил най-съществения функционален елемент на вестверка, а кулите-близнаци били само второстепенен елемент, който трябвало да подчертае и външнотържествения характер на императорската трибуна — това своеобразно светилище на светската власт.

Според редица автори[20] и императорската трибуна била „възроден късноантичен елемент". Като изява на една „възхваляваща" архитектура („архитектура на мощта", както я нарича Е. Дигве[21]) ние я откриваме в Домус Флавия, в Теодориховия дворец и др. Но особено важно е да отбележим, че триумфалната трибуна има зародиша си в източните монархии Иран, Сирия и в Месопотамия, където е наречена „Ападена" (галерия за аудиенции).[22] И този факт трябва да бъде взет непременно пред вид, когато ще търсим първообраза на преславското предхрамие.

Вестверкът се разпространил по цялата Карлова империя. Вестверки били изграждани към много градски и манастирски църкви — Центула, Маастрихт, Шпайер, Нивел, Есен, „Св. Пантелеймон" в Кьолн и др. Вторият им етаж, винаги отворен към кораба чрез широк трифориум (обр. 4), бивал поддържан обикновено от четири каменни колони или пиластри (обр. 5). Същевременно Каролингското предхрамие бивало винаги фланкирано от двете характерни ранноромански кули-близнаци, които придавали своеобразна тържественост на пристройката. Днес почти всички изследователи приемат, че навсякъде на този втори етаж поставяли императорския трон. Според А. Фукс[23] следи от основите на трона били открити и в трибуната на вестверка в Абатската църква в Корвей. А забележително е, че и днес още вторият етаж на предхрамието в Маастрихт се нарича „Кейцерцаал", т. е. императорска зала.[24]

От описанието, което направихме на средната част на Златната църква, се вижда, че тя съдържала някои от основните типологични елементи на каролингското предхрамие — вестверка. Подобно на него тя била масивна правоъгълна пристройка с две странични кули-близнаци. Просторният ѝ горен етаж, също както този в Корвей, лежал върху четири колони. А вероятно той също както в каролингските църкви се е отварял към вътрешността чрез широк трифориум. Имаме сериозни основания да предполагаме също, че нейният горен етаж служел, както в каролингския свят, за молитвена зала, в която бил поставен тронът на българския цар. Дали в случая посочените аналогии се дължат на западни влия-

ния, както мисли Р. Ходинот, е трудно да се реши. Върху това отново ще се върнем по-нататък. Много по-съществено според нас е установяването на факта, че описаните особености на преславското предхрамие говорят безспорно за някои съществуващи различия в дворцово-църковния церемониал между Преслав и Свещения дворец. Очевидно българският владетел присъствувал на богослужението по начин, принципно различен от реда, възприет във византийския двор.

Както е известно, във Византия особено след Юстиниан и Теодора били напълно вкоренени идеите на цезаропапизма. Василевсът бил вече не само ръководител на държавата, но практически и неофициален глава на църквата (Imperator sum et sacerdos, казва Лъв III Исавриец). Това не могло да не доведе до прякото участие на василевса в богослужението. Той престанал да бъде като другите миряни само обикновен съпричастник в общата „мистична вечеря" на християнската община. Той станал и пряко свещенодействуващо лице в ред от алегоричните чинодействия на Евхаристията. Достатъчно е да си припомним, че той единствен от миряните имал право да влиза в олтара. Там приемал причастието. Между другото съществувал и специален църковен церемониал за повикването и тържественото влизане на императора във Великата църква. Както личи от разказа на Константин Багренородни,[25] тази церемония имала подчертано сакрален характер и била истинска литургична част.

Обаче в каролингския свят евхаристийният и дворцовият церемониал останали разделени, макар и да се разгъвали едновременно. Политическият такт на Карл Велики, както и коронясването му от Рим не му позволили да си присвои и външни атрибути на духовен глава, макар и да се разпореждал с църковните дела в империята си по свое усмотрение.[26] В основата на Карловите политико-теологични представи лежи идеята за разделението (поне външно) на двете власти — светската и духовната.

Своеобразният политико-теологичен дуализъм на каролингската епоха най-добре е изразен върху мозайката в триклиниума на стария латерански дворец. В лявата ѝ част е изобразен св. Петър, даващ палиум на папата и патрицианско знаме на Карл Велики, в дясната — Христос подава ключовете на св. Петър и лабарум на Константин Велики.[27] Тази мозайка същевременно сочи Карл като наследник на политическите идеи на първия християнски император.[28] А и съвременниците му са го наричали Новия Константин.[29] Дуалистичните политико-теологични представи на епохата, идеята за разделението на двете власти намерили своето въплъщение в устройството на каролингската църква. Те наложили да се създаде в Христовия храм едно своеобразно светилище („възхваляващо" по Дж. Лоренцони) на земния властелин, получил властта си също от бога. Това именно бил вестверкът, където с цялото си величие заставал Новият Константин.

5

● *Обр. 5. Приземният етаж на вестверка на Абатската църква в Корвей (по К. Хейтц). Fig. 5. Le rez-de-chaussée du westwerk de l'église abbatiale à Corvey (d'après C. Heitz)*

Основното в каролингския дворцово-църковен церемониал било присъствието на императора върху трибуната на вестверка.[30] Там в негова чест били изпълнявани специални laudes regiae, към които се редували и традиционните езически военни възгласи vita et victoria.[31] Тези възгласи, както и

възстановяването на римската императорска трибуна, естествено целели да покажат континюитета между старата (езическата) и новата (Свещената) римска империя. В разнородния характер на Карловата държава, към която били включени даже и насила покръстени варварски племена, единството на двата знака — лабарума и Кръста, било основен обединяващ фактор. Оттук и своеобразният дуализъм на каролингската църковна сграда.

Видяхме, че вторият етаж на преславското предхрамие ще да е бил използуван като молитвена зала и че там именно бил поставен царският трон. А и в приземния етаж на ротондата не е имало възможност по пространствени причини за литийно представяне на владетеля. Очевидно Симеон се явявал в публичното богослужение по начин, различен от цариградския и близък по-скоро до този на каролингските владетели. Наистина предполагаемите от нас церемониални различия между Преслав и Цариград идват в противоречие с отколе създадените представи за Симеон като пълен подражател на Византия. Но напоследък се събраха доста указания, че България, макар и включена в цивилизацията на византийския свят, се стремяла за известно време да запази своята духовна независимост. Определени отклонения от Цариград показва, например, архитектурата при Борис и Симеон. Дали те трябва да се тълкуват като възраждане на местни ранновизантийски традиции или пък се касае за влияния, донесени от далечното Задкавказие,[32] а може би даже проникнали и от граничещия с българската държава северноадриатически ареал,[33] това са второстепенни въпроси. Много по-важна в случая е констатацията, че по това време „тя (българската архитектура — б. а.) се развивала по пътища, различни от цариградските“[34]. Известни отклонения от Византия показва и преславското каменоделство.[35] А и преславската рисувана керамика, изглежда, предшествувала цариградската.[36] Същевременно и ранносредновековната ни живопис,[37] както и книжнината ни [38] през Златния век не подражавали напълно на цариградските от IX и X в., а били по-скоро продължение на старохристиянски и ранновизантийски традиции.

Очевидно налице е известно въздържане от пълно подражание на тогавашния стил на византийската столица и склонност към традиционализъм.[39] В същност традиционализмът е своеобразна форма на етническо самосъхранение. В обстановката на включването на България към по-напреднала цивилизация стремежът към такова самосъхранение, преднамерен или неосъзнат, би трябвало да се тълкува като закономерно явление. Първобългарският традиционализъм е налице в държавния и военен апарат. Запазени били и първобългарските звания. Знаем, например, за един Тодор Кавхан от времето на Симеон.[40] По-късно някои титли като тази на ичиргу боила ще да са били пославянчени. Но византийските звания в преславската държавна йерархия липсват. Изглежда, че и първобългарското летоброене се запазило докъсно.[41] Запазил се и навикът важни политически събития да се ознаменуват чрез каменни надписи. Но особено важни са някои характеристики на преславските дворци. Както бе доказано от Ст. Ваклинов, те въпреки някои промени в плана повтарят особеностите на плисковските княжески комплекси.[42] Това показва, че въпреки покръстването животът на управляващата върхушка продължавал да бъде съобразен с обичаите на прадедите. Дори и между редовете на някои от „Отговорите“ проличава колко предпазлив бил Борис при въвеждането на нови обичаи и как се стремял да запази онези местни, които не биха противоречили открито на новата религия. Интересни данни за този продължаващ докъсно традиционализъм дават някои сведения относно облеклото. По времето на цар Петър братята му Иван и Венеамин носели все още българско одеяние.[43] А и от описанието на дворцов банкет, съдържащо се в разказа на Лиудпранд, научаваме, че българският пратеник в Цариград бил облечен не по византийски, а по български обичай.[44]

На фона на този традиционализъм съществуването в Преслав на някои церемонии, различни от тези на Свещения дворец, се явява също закономерно. За това обаче ще да е имало причини и от друг род, които ще наречем „психологически“. Антивизантийските настроения били винаги много силни сред част от болярската аристокрация. Те продължават дори и след Симеон, като носителите им минават в опозиция на процариградски настроеното правителство на Сурсувул. А и самият Симеон въпреки полученото в Цариград образование едва ли е бил напълно заслепен от блясъка на империята, за да ѝ подражава във всичко. Лиудпранд, като изтъква голямото му образование, не

забравя да спомене, че „той (Симеон — б. а) бил голям враг на своите съседи, гърците“[45]. За тази омраза на българския цар към ромеите се говори и в писмата на Николай Мистик въпреки примирителния им и дипломатичен тон.

Историята ни е обрисувала Симеон като силна и ярко надарена личност. Такива хора не биват обикновени подражатели, макар да са готови да заимствуват потребното им от по-висша цивилизация.[46] Вече от кореспонденцията му с Лъв Магистър и с патриарха разбираме, че той не само съзнавал своята военна мощ, но едновременно с това чувствувал моралното си превъзходство. Израз на Симеоновото чувство за превъзходство е и изпълненото с хаплива ирония държание с Лъв Магистър и с патриарха. А безпрецедентно е и държанието му с Роман Лакапин, когото той обвинява в узурпаторство. С голямото си образование и като пряк и законен продължител на редица „от бога поставени ханове“ Симеон не може да не е чувствувал, че стои по-горе от този несбразован и от долен произход василевс,[47] издигнал се до престола чрез хитрост и превратт. Разбира се, че като възпитаник на византийската култура Симеон ще да е заимствувал много от нея, но без подражаване. Поради това той сигурно е търсил и други, нецариградски пътища за изява на ссбственото си величие.

Видяхме, че поставянето на царския трон на втория етаж на преславското предхрамие, както и някои типологични особености напомнят за каролингския дворцово-църковен церемониал и за каролингския вестверк. Но все пак говорят ли тези аналогии, че Симеон, след като се отказал да подражава напълно на цариградските обичаи, потърсил образци в каролингския свят? Нямаме преки сведения за политически връзки между Симеон и каролингските кралства. Такива, разбира се, трябва да се предполагат. Между Борис и Людовик Немски съществувал още от 862 г. политически съюз[48] и ние нямаме известия той да е бил прекратен. В тежките войни Симеон не е могъл да не си осигури поне мълчаливата подкрепа на враждебния към Византия каролингски свят и на богатите северноадриатически градове. Наистина последните все още признавали сюзеренитета на василевса, но от много случаи знаем, че те били, ако не явни, то поне скрити политически и търговски съперници на Византия.[49] Една бързо развиваща се раннофеодална държава като България не би могла да съществува без външна търговия. Но последната била блокирана чрез преместването на българското тържище в Солун, защото по същото време това пристанище било практически неизползуваемо поради пиратските нападения. Затова може би българските кервани трябвало да изоставят традиционния си път към Егея и да се насочат към Адриатическото крайбрежие. Толкова повече,че част от него(от Химара до подстъпите на Драч) се владеела вече от Симеон чрез мира от 904 г. Разбира се, съществували и други възможности за търговски връзки между България и Средна Европа.[50]

Естествено подобни стопански връзки ще да са довели и до ограниченото проникване на средноевропейски строителни и художествени представи. Ние вече посочихме на друго място,[51] че като такива биха могли да се приемат страничните и западните ниши в някои преславски църкви, а също и западната фасада с две кули в Патлейна, която наподобява тази на „Св. Михайло“ в Стон.[52] Тук е уместно да спомена отново и преславското каменоделство. Както би трябвало да се очаква, в него преобладават източни и ранновизантийски елементи.[53] Но покрай тях се откриват, макар много ограничени по брой, и някои предромански орнаменти, каквито, съдено по материала на А. Грабар,[54] липсват в цариградското каменоделство от X в. Става дума за известните „кукички“ от църква № 1 на Аврадака и за някои каменодялани фрагменти с плетеница. Интересно е, че последната се открива в Преслав в нейните два характерни ломбардски и северноадриантически варианта, а именно като „ръб, ограничаващ пространството“, и като елемент, „изпълващ пространството“ (тип „horror vacui“).[55] В този си вид те били широко разпространени по това време не само в Ломбардия, но и в граничещите с България Северноадриатическо крайбрежие и Хърватско.[56]

Все пак въпреки наличието на единични предромански следи в ранносредновековното ни наследство преславското предхрамие едва ли би могло в своята същност да бъде само обикновено и формално подражание на вестверка, този канонизиран вече в каролингския свят архитектурен шаблон. Поскоро ние сме склонни да приемем, че посочената аналогия „предхрамие-вестверк“ е последица от еднакви функционални изисквания и близки семантични представи, породени от общата политическа и класова об-

становка, както и от приблизително еднаквия психологически климат на Симеоновия Златен век и на Карловия ренесанс въпреки отдалечеността във времето на тези две културни движения. Очевидно преславският строител е дошъл до идеята за предхрамието по собствен път.

Видяхме, че е имало определени психологически причини, поради които Симеон не подражавал на цариградския церемониал. Такива трябва да е имало и за изграждането на величественото, чуждо за византийския свят предхрамие към неговата ротонда. Вестверкът на Каролингите бил своеобразното светилище на императорската личност. Той имал за задача да възвеличае мощта и божествения произход на владетеля, без с това да се засенчва авторитетът на църквата.

Изглежда, че и преславското предхрамие ще да е било замислено със същата цел. Ханът бил свещена личност в политико-теологичните представи на първобългарите и властта му имала божествен произход. Така го величаят и каменните надписи: „. . . от бога поставеният владетел". Според източните обичаи представата за хана се отъждествявала с тази за господаря на небето — Тенгри-хан.[57] След покръстването по политически причини новата религия трябвало да бъде съчетана по някакъв начин с тези източни представи. За да се щади традиционализмът на първобългарската върхушка (по-голямата част от която подобно на каролингската приела християнството по принуда и която пък била ядрото на Симеоновата военна мощ), култът към Назарянина не бивало да засенчва прадревния източен култ към владетеля.[58] Същевременно източното обожествяване на владетеля, разбира се, вече със съответна християнска окраска трябвало да бъде внедрено и у покръстените от по-рано славяни. Вероятно за това към преславската Капела палатина била прибавена тържествената западна галерия, на която да поставят трона на „царя на всички българи и гърци". Впрочем древният сбичай василевсът да застава при някои случаи на галерията над нартекса не бил изоставен през X в. и в Цариград[59] и Симеон естествено не може да не е знаел това.

Известно е, че императорската трибуна, преди да бъде възприета в късноримския свят, съществувала в източните монархии. Поради това логично е прабългарите да са познавали тази „апàдена" от източната си прародина. В полза на това косвено говори и анонимният ватикански разказ.[60] От него научаваме, че Никифор, преди да опожари Плиска, се разхождал по някакъв балкон (ἡλιακά) и оттам се възхищавал на Крумовата столица. Дали тук не става дума за тържествено изградената трибуна върху външната фасада на плисковия укрепен замък? И дали хановете, завръщайки се от победоносни войни, не са приемали оттам акламациите на народа? Връзката на плисковската дворцова архитектура с Изтока едва ли вече може да се оспори.[61] Тъй като архитектура и церемониал са тясно свързани, поставянето на трона върху една езическа апàдена, но вече в християнски царски храм би могло да бъде и повторение на някаква неизвестна досега за нас източна традиция в първобългарския дворцов церемониал. Едно такова вплитане на някои езически дворцови обичаи с обредността на новата религия е допустимо и политически било оправдано. Както видяхме, дори в каролингската императорска литургия били вмъкнати традиционните езически акламации към римските императори. В нашия случай смесването на двата церемониала (дворцовоезическия и църковния) ще да е целяло още по-тясното привързване на неохотно приелите християнството първобългари към „новия закон".

В такава светлина именно виждаме предхрамието на Симеоновата ротонда, изградено за възхвала и като светилище на царската власт. Прибавено към християнски царски храм, то трябвало да провъзгласи, че новата религия не се противопоставяла на някогашните езически представи за божествеността на хана. Така преславското предхрамие станало и своеобразен символ на обединението между старото и новото.

[1] Т. Смядовски. Опит за литургично-семантичен анализ на църковното строителство през времето на Борис и Симеон. — Byzantinobulgarica, VII (под печат). Най-ранните олтари в Плиска и Преслав били от един архаичен източен тип с пастафории, несъединени с бемата или само с крайолтарни ниши. Така те отговаряли на една опростена архаична литургична практика с елементарна източна проскомидия и без някои, допълнително въведени в Цариград през VIII и IX в. заключителни церемонии, като т. нар. „Алегория на Възнесението". По-късно вероятно през времето на цар Петър преславските олтари били преустроени, за да се пригодят към напредналото цариградско богослужение на епохата. Това станало чрез създаването на пряка връзка между презвитерия и парабемите, срв.: Т. Смядовски. За произхода на преславските ниши. — Археология, XVIII, 1976, 4, с. 36—38.

[2] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство. I. С., 1959, с. 154, 155.

[3] Обстоятелството, че тези три части не са свързани конструктивно, доведе някои изследователи до погрешното становище, че Златната църква е строена през различни епохи. Това е съвършено неправилно, защото хармоничното съчетаване на трите елемента говори за въплъщение на обща строителна идея и я определя като дело на един архитект. Впрочем известно е, че в Ранното средновековие по-големите постройки често били изграждани без конструктивна връзка между отделните им части, може би за по-голяма стабилност (мнение на проф. Н. Воронин, съобщено ми от В. Иванова-Мавродинова, на която изказвам благодарност), срв.: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 196—200, 241, бел. 81.

[4] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 154, 155, обр. 150.

[5] Приема се, че и украсата на този препис е копие на преславския му оригинал (В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите от преславската книжовна школа. — В: Сб. Преслав, I, 1963, с. 80—120). Допуска се даже, че този сборник „е бил точно във всяко отношение копие от екземпляра, поднесен на българския цар Симеон, или именно точно този екземпляр" (А. Соболевский. Материалы и исследования в области филологии и археологии. — Сборник Отделения русского языка и словесности АН, 58, 3, СПб., 1910, с. 135, срв.: В. Иванова-Мавродинова. Цит. съч., 99, 108). Много убедително указание, че въпросният сборник е Симеонов, а не Светославов, е намирането на един препис, в който „името на българския цар не било заменено с името на руския княз" (Н. Розов. Болгарская рукописная книга XI—XII вв. в ленинградских хранилищах. — Palaeobulgarica, I, 1977, 2, с. 33,34).

[6] Връзката на тези миниатюри с преславското строителство се вижда и в орнаментите, изпълняващи контурите на схематично нарисуваната с рада. Те напомнят подовите мозайки на преславските църкви. А според В. Мавродинова и върху Симеоновия образ от Иполитовия сборник се откриват орнаменти, идентични с тези на подовата настилка от църквата в Тузлалъка (В. Иванова-Мавродиева. Цит. съч., с. 112—116.).

[7] Р. Ходинот. Западни влияния върху Кръглата църква.— Археология, 1968, 1, с. 20 и сл.

[8] В. Иванова-Мавродинова. Преслав. Пътеводител. С., 1974, с. 34.

[9] Предложението на Кр. Миятев, че тронът бил поставен във вторатa южна ниша, трябва да отпадне, защото през 1976 г. там бе разкрито погребение.

[10] Н. Мавродинов. Цит. съч., с.155, обр.151.

[11] Р. Ходинот. Цит. съч., с. 20.

[12] Ив. Гошев. Старобългарската литургия. — ГСУ Бф, IX, 1932, с. 14.

[13] Пак там.

[14] За отслужването на св. Яковoвата литургия в съвременните православни храмове се дава указание да се подреди в средата на кораба временна площадка-платформа, подобно на старохристиянските централно разположени амвони, и на нея да се отслужи синаксисът според последованието на св. Яков (срв.: Епископ Партений Левкийски. Божествената литургия на св. Яков, брат Господен. С., 1948).

[15] Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 199.

[16] Пак там.

[17] Пак там.

[18] Прието е, че Карл Велики дошъл до идеята за Аахенската ротонда след посещението си в Милано („Сан Лоренцо") и Равена („Сан Витале"). Скъпоценните порфирни колони в Аахенската ротонда били донесени от Равена.

[19] H. Thümmler. Carolingio. — Enciclopedia universale del'arte. III. Venezia — Roma, 1958, col. 152 sqq.

[20] G. Lorenzoni. Per una interpretazione semantica del Westeerk carolingio. —Arte antica e moderna, XIX, 1967, p. 327—328.

[21] E. Dyggve. Ravenatum Palacium Sacrum. Copenhagen, 1941.

[22] G. Lorenzoni. Op. cit., 328.

[23] A. Fuchs. Die karolingischen Westwerk und andere Fragen der karolingischen Baukunst. Padeborn, 1929; C. Heitz. Recherches sur les raports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne. Paris, 1963, p. 153.

[24] C. Heitz. Op. cit., p. 154. Поради непреодоления още в IX в. „психичен номадизъм" на германските племена владетелският двор бил непрекъснато в движение. За временни столици служ ли големите абатства, където Карл свиквал императорските си синоди.А и самите манастири били императорски владения. Именно честите посещения на императора наложили изграждането и в тях на вестверк към корпуса на абатските цървка (G. Lorenzoni. Op. cit. p. 324, 325).

[25] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 38,39.

[26] G. Lorenzoni. Op. cit., p. 324, 325.

[27] C. Heitz. Op. cit., note p. 150, p. 151.

[28] R. Krautheimer. The carolingian revival of early christian architecture. — The Art Bulletin, XXIV, 1942, p. 36.

[29] В ръкопис № 351 (фолио 77, стих 10) от Общинската библиотека в Метц се чете: „Exulta populus Constantinus novus Carolus praeclarus quem Deus elegit" (cf.: C. Heitz. Op. cit., p. 151, n. 2).

[30] Впрочем за съществуването на подобни трибуни за тържествено представяне на владетелите ни разказват много фрески, мозайки и миниатюри от ранното средновековие (G. Lorenzoni. Op. cit., p. 329).

[31] C. Heitz. Op. cit., p. 154, 155.

[32] Ст. Станчев. Църквата до с. Виница — ИАИ, XVIII, 1955, с. 323 и сл.

[33] Т. Смядовски. Цит. съч., с. 33 и сл.

[34] Ст. Станчев. Цит. съч., с. 328.

[35] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с. 208—213; Т. Смядовски. Аквилейско-ломбардски влияния в преславската каменна плас ика.—ИМСИБ, Iv (под печат).

[36] Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 216.

[37] А. Грабар. „Доистория" болгарской живописи. — В: Сб. В. Н. Златарски, С., 1925, с. 555. Това становище, изглежда, ще бъде потвърдено и от преславските керамични икони, в които ст.н.с. Т. Тотев намира сирийски и палестински влияния (съобщено ми устно,за което тук изказвам благодарност).

[38] Ю. Трифонов. Бележки върху Учителското Евангелие на епископ Константин. — В: Сб. В. Н. Златарски, С., 1925, с. 461; Д. Иванова-Мирчева. Книжовни влияния върху Климент Охридски. — Български език, XVI, 1966, 5, с. 457—471.

[39] Изглежда, че първобългарският традиционализъм се проявявал в устройството на държавния апарат и в дворцовото и крепостното строителство. Традиционализмът пък на славяните би трябвало

да се търси в запазването на някои старохристиянски (ранновизантийски) черти на църковното строителство, на литургичната практика, книжнината и живописта.

[40] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. I, 2. С., 1971, с. 313, бел. 56, с. 314, 360. Тази титла се запазила и в Самуилова България: В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 714, 716. Срв.: Ив. Венедиков. Преслав, преди да бъде столица на България. — В: Сб. Преслав, I, 1968, с. 45, 46.

[41] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 475. Най-сигурното доказателство за това е приписката на Тудор Доксов с известното „етхь бехти".

[42] Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 193—195.

[43] В. Н. Златарски. Цит. съч.,с.495,бел.3.

[44] Лиудпранд. Доклад за мисията в Константинопол. — Латински извори за българската история. II. С., 1960., с. 326.

[45] Лиудпранд. Възмездие. — Латински извори за българската история. II, С., 1960, с. 319.

[46] А че Симеон не бил обикновен подражател на византийската култура, се вижда и от становището му към преводаческата дейност. Както е известно, той подобно на Йоан Екзарх се обявява против шаблонното копиране на гръцките оригинали и иска нашият „книжовен език да бъде освободен от грубите влияния на гръцките книжовни клишета" (Ив. Гълъбов. Преслав в историята на стария български книжовен език. — В: Сб. Преслав, I. 1968, с. 132).

[47] История Византии. II. М., 1967, с. 183.

[48] P. Petrov. La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares. — Byzantinobulgarica, II, 1966, p. 45.

[49] История Византии. II, М., 1967, с. 193.

[50] Сигурно е бил използуван и т. нар. „моравски път" между Долна земя и Дунав (История Византии. II. М., 1967, с. 181). А и Голямата река била важна търговска артерия между Долното и Средното Подунавие, както се разбира от известното писмо на Светослав до майка му (История Византии. II. М., 1967, с. 151).

[51] Т. Смядовски. Цит. съч. с. 33—47.

[52] Пак там, с. 44, обр. 25.

[53] Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 208—211. М. Ваклинова. Канелсрата в преславската архитектурна декорация. — В: Сб. Преслав, II, 1967, с. 211.

[54] A. Grabar. Sculptures byzantines de Constantinople. Paris, 1963.

[55] Т. Смядовски. Аквилейско-ломбардски влияния. . .: В първия й вариант я намираме като горен ръб на известните преславски капители с лозови листа, а типът „horror vacui" — върху една предолтарна колонка от Златната църква, с в. Т. Тотев. Археологически музей Преслав, С., 1969, обр. 37. Според Д. Брузин и Дж. Лоренцони (D. Dalla Barba-Brusin e G. Lorenzoni. L'arte del patriarcato di Aquileia. Padova, 1968, p. 26) те са български: „occidentali in tutta la loro espressione".

[56] Em. Schaffran. Die Kunst der Langobarden in Italien. Jena, 1941; D. Dalla Barba-Brusin e G. Lorenzoni. Op. cit., fig. 50—67; J. Strzygowski. Die altslavische Kunst, Augsburg, 1929.

[57] От един фрагментиран надпис от Мадара може да се заключи че българският хан изпълнява и първожреческа функция (В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с . 123).

[58] Пак като щадене на първобългарския традиционализъм и на вековните представи, донесени от далечната източна родина, може да се приеме запазването на Мадарския конник въпреки разрушаването на езическите капища. А този релеф, макар и паметник с подчертано държавно-историческо съдържание, макар и създаден за възвеличаване на ханския институт, е възможно да е бил по някакъв начин и с култа към Тенгри-Хан, поне доколкото на владетелския образ са били предадени някои характеристики на небесния конник — Тенгри.

[59] От Константин Багренородни научаваме, че при някои църковни тържества василевсът се появявал и върху западната църковна галерия (цит. по Р. Ходинот. Цит. съч., с. 28).

[60] Гръцки извори за българската история, IV, С., 1960, с. 11—15.

[61] Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 163—111.

Sur le cérémonial luurgique de la cour de Preslav

T. SMJADOVSKI

(Résumé)

La partie centrale de l'Eglise ronde de Simeon, c'est-à-dire son antéglise — appentis profond à deux étages avec des tours — était typologiquement et fonctionnement proche du Westwerk carolingienne. A juger par les possibilités spatiales de la Fotonde, le souverain bulgare, à l'instar des rois carolingiens, aurait assisté à la messe du second étage de l'antéglise, qui s'ouvrait vers l'intérieur de la nef par un large triforium. On est en présence d'une coïncidence avec la tribune des anciens empereurs romains regénérée par les Carolingiens provenant d'Apadena. Sous ce rapport, le cérémonial liturgique de la cour de Preslav se distinguait de celui de Constantinople (où le basileus participait comme prêtre officiant dans la liturgie) et se rapprochait beaucoup plus du cérémonial carolingien statique. Toutefois, malgré les données concernant certaines influences limitées d'Europe centrale en Bulgarie, il est peu probable que la ressemblance entre l'antéglise de Preslav et le Westwerk carolingienne soit le résultat d'une imitation formelle. Elle est due plutôt à des exigences fonctionnelles semblables et à des idées sémantiques proches, nées d'une situation politique et de classe commune et du climat psychologique presque identique du Siècle d'or et de la renaissance de Charlemagne. Comme le Westwerk, l'antéglise de Preslav aurait été conçue également comme un sanctuaire du pouvoir temporel. Pour les Protobulgares le khan avait une origine divine. Cette idée pour des raisons politiques devait être conformée à la nouvelle religion. Le placement du trône royal sur une tribune impériale romaine récente, provenant d'Apadena païenne, pourrait être aussi un prolongement d'une certaine tradition qui nous est inconnue dans le cérémonial protobulgare. Elle aurait existé, semble-t-il, également dans le castel de Pliska, appelée dans le récit anonyme du Vatican au sujet de l'incendie de Pliska ἡλιακά. Il est possible que cette derniére ait servi pour la présentation solennelle du souverain devant le peuple. C'est pourquoi la mise du trône royal sur le second étage de l'antéglise de Preslav peut être considérée comme une combinaison entre des coutumes païennes de la cour protobulgare et des traditions de l'église chrétienne.

Тракийски могилен некропол (II—III в.) край с. Вишеград, Кърджалийски окръг

ЦВЕТАНА ДРЕМСИЗОВА-НЕЛЧИНОВА

На около 500 м югоизточно от с. Вишеград, Кърджалийски окръг, върху хребет в м. Юклер се намираше некропол от 20 могили (сбр. 1). Техният брой е бил значително по-голям, за което свидетелствуваха пръснатите по терена камъни и фрагменти от съдове. Част от могилите са били разрушени при изземването на камък за строеж.

Могилите имаха височина от 0,20 до 2,10 м и диаметри на основите от 3,20 до 30 м. Някои от тях бяха изравнени с околния терен и само запазените изцяло или отчасти кръгове от камъни около основите им показваха, че на това място са се издигали могили. Повечето бяха прорязани от изкопи, а на много места личаха и иманярски ями.

● *Обр. 1. Разположение на могилите в некропола край с. Вишеград, Кърджалийски окръг. Fig. 1. Situation des tumulus dans la nécropole près du village Višegrad, département de Kărdžali*

Проучването на некропола извършихме през 1971—1972 г. В процеса на разкопките установихме, че могили IV и VI са били натрупани само от пръст, а всички останали от камък и пръст. Камъните са взети от самата местност, която е скалиста. Основите на всички малки могилки и на могила XII бяха оградени от ломени камъни, наредени в един или в два реда (обр. 2). Някои от камъните достигаха на дължина до 1,30 м. С изключение на могили XI, XVI и XVIII всички останали бяха изцяло разкопани.

Резултатите, получени от проучването на 20 могили, дават интересни данни за гробните съоръжения, за начина на погребенията и свързаните с тях ритуали, за етническия състав и социалното положение на

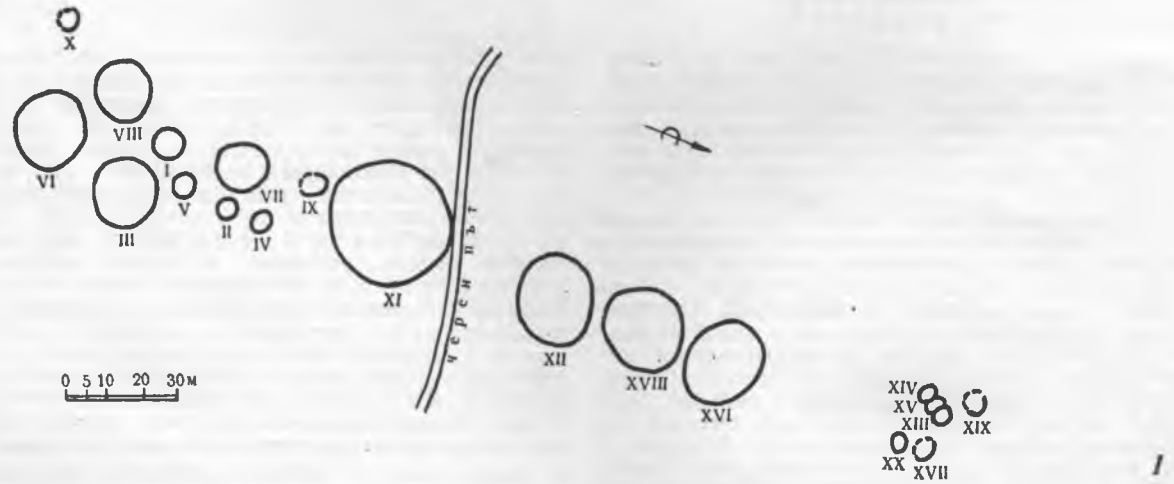

1

2

● *Обр. 2. Могила II, в дъното — могила VII.*
Fig. 2. Tumulus II, au fond — tumulus VII

племето, обитавало някога средното течение на р. Арда, античната Арпесос.

Погребенията във всички могили са извършени чрез трупоизгаряне. Изгарянето е ставало или върху първоначалното ниво (могили III, VII — второто погребение, XI и XVI) или в плитка яма с неправилна форма, чиито размери са били различни. Ямите имат ориентация изток—запад или североизток — югозапад. Съдейки по местата на намерените кабари за обувки, можем да заключим, че в три гроба мъртвите са били поставени с главата на запад, а в два — на югозапад, и само в един главата е била на изток. Гробните ями се намираха в центъра или близо до него. Този тип гробни съоръжения се срещат както у нас, така и в съседните земи още от предримската епоха.[1] Тяхното масово разпространение продължава и през времето на римското владичество.[2] Трябва да отбележим само две изключения от това общо правило. При могила VI изгарянето е било извършено извън могилата, а при могила XII е изградено специално съоръжение — гроб от плочи. С изключение на могила VII, където открихме две погребения, във всички останали случаи намерахме само по едно. Изгарянето е ставало върху силен и продължителен огън, което личеше от дебелия пласт пепел, въглени и почти напълно изгорели кости, превърнати в пепел при детските погребения. Пръстта в ямата и около нея бе силно обгоряла, втвърдена и получила червен цвят. При могила III костите бяха поставени в паница, а при могила IV и VII — събрани на куп, захлупени с урна. Мъртвият е бил изгорен заедно с дрехите и принадлежностите, които е носел. За това свидетелствуваха кабарите от обувки, железните ножчета, пръстени, обеци и пр. Съдейки по големината на гробните ями, по останките от кости и погребалния инвентар, установихме, че осем погребения принадлежат на деца (могили I, II, IV, V, VI, XIII, XIV и XV), седем на възрастни (могили III, VII — двете погребения, XI, XII, XVI и XVIII). Копията, открити в могили XVI и XVIII, недвусмислено сочат, че се касае за погребения на мъже, а съдейки по прешлените в могила X, допускаме, че погребението принадлежи на жена. По време на изгарянето са правени излияния. Доказателство за извършването на този ритуал бяха стомните с останки от смола и фрагментите от съдове. След окончателното изгаряне на мъртвия и загасяването на огъня са били нареждани съдове с храна и питие било в самата яма, било отстрани, необходимо на мъртвия в задгробния му живот. Във връзка с вярата в задгробния живот стоят и монетите, открити в няколко гроба. Този обичай е бил възприет от гърците още в ранноелинистическата епоха. След така извършеното погребение и ритуали започвало натрупването на могилата. Погребението било придружавано и от ритуални угощения, чиито следи добре личеха в насипите, където се очертаваха местата, изпълнени с пепел, въглени и натрошени съдове. Обредните огнища се намираха най-често в близост до гроба, но се срещаха и в периферията.

Интересни наблюдения направихме при могила VI във връзка с натрупването на могилния насип. Тук първоначално е била образувана малка могила от пръст, чиято основа била оградена с камъни. Впоследствие върху нея насипват втора могила. Подобен случай е констатиран при две могили край с. Езерово, Пловдивски окръг, от IV в. пр. н. е.[3] Тук ще се спрем и на кръговете от камъни, които са ограждали основите предимно на малките могилки. Общоприето е мнението, че те са служили за задържане на пръстта на могилата. Това становище с право може да се поддържа, когато се касае за големи могили, където солидният пояс от един или два реда камъни задържа смъкването на пръстта. Тук случаят е различен. Повечето от проу-

3

● *Обр. 3. Керамичен инвентар от погребенията: от могила III: а) паница, б) амфора; от могила VI: е) гърне; от могила VIII: з) стомна; от могила XVI: г) паничка, д) гърне; от могила XVIII: в) паничка, ж) стомна. Fig. 3. Objets céramiques des sépultures: du tumulus III: а) écuelle, б) amphore; du tumulus VI: е) pot; du tumulus VIII: з) cruche; du tumulus XVI: г) petite écuelle, д) pot; du tumulus XVIII; в) petite écuelle, ж) cruche*

чените могили, както видяхме, са имали малки размери и тяхната височина не е била повече от 0,50 м. При този малък насип те не са имали нужда от подпора за задържане на пръстта. Единственото обяснение е, че с каменните кръгове са отбелязвани местата на могилите преди тяхното натрупване. Могили с околовръстни пояси от камъни са познати още от халщатската епоха.[4] Тази традиция продължава и по време на римското владичество.[5] Погребалният инвентар се състои от накити, оръжие, прешлени за вретена, керамика и монети.

Двете златни обеци са сходни с т. нар. медалионче, открито в една могила при Чаталка, Старозагорски окръг, датирана от II—III в. То има същата кръгла пластинка, обрамчена от шнуровидно телче.[6] Железният пръстен представлява обикновена халка с плочка. Към оръжието спадат четирите върха за копия, каквито са познати от некропола край с. Меричлери, Хасковски окръг, произхождащи от периода II до средата на IV в.[7] Ножчето и прешлените не правят изключение от досега известните.

Най-изобилен и разнообразен е керамичният материал. Почти във всички гробове и обредни огнища, както и в насипа се срещаха един и същи по форма и предназначение съдове. Те могат да се обособят в две групи съобразно състава на глината и изработката.

Към първата спадат съдовете, работени на ръка, от глина с примеси от пясък и кварцови камъчета. Стените им са дебели, масивни, а самите съдове са груби и тежки. Смятаме, че не е излишно да подчертаем, че в керамиката от първата група са запа-

4

● *Обр. 4. Погребение 1 от могила VII. Fig. 4. Sépulture 1 du tumulus VII*

зени техническите особености на съдовете от предримската епоха. С изключение на две паници всички останали са силно натрошени, а липсват и значителни части от тях. Няколко по-големи фрагмента позволяват да възстановим графически тяхната форма, още повече,че аналогични екземпляри са познати от други места. Различават се следните типове съдове:

а. Паница с форма на нисък цилиндър с прав ръб на устието и заоблено дъно (обр. 6 *а*). Снабдена е с две дълговидни дръжки. По тялото е врязан орнамент от зигзаговидна линия. Вис. 0,06 м, диам. на устието 0,19 м, на дъното 0,17 м. Доколкото ни е известно, съд с подобна форма досега не е засвидетелствуван.

б. Паничка с конусообразна форма, прав ръб на устието и равно дъно (обр. 3 *г*). Вис. 0,06—0,07 м, диам. на устието 0,10—0,12 м, на дъното 0,05—0,06 м.

в. Съд с конусообразна форма, леко свита в горната част. Дъното е равно и силно удебелено, а ръбът на устието е прав. Под него минава пояс от диагонално врязани линии, върху които са разположени диаметрално пъпковидни израстъци. Съд със същата форма и украса открихме в могилата край с. Гледка, сега квартал на Кърджали, датирана от II в.[8] Някои екземпляри са снабдени с дръжки, които се явяват в две разновидности: във вид на хоризонтално ухо или като масивна дъговидна дръжка, която излиза от самия ръб и завършва в горната част на тялото. Аналогични екземпляри съставят част от инвентара на няколко могили край Свиленград, произхождащи от II в.[9]

Към втората група отнасяме съдовете, работени на грънчарско колело от добре пречистена глина, получила различен цвят при изпичането — от светлоохров до червен. Някои от тях, главно паничките и гърнената, са покрити с червен или кафяв лак. Съдовете от тази група са застъпени със следните типове:

1. *Паници.* При тях се различават три варианта:

а. Паничка с конусосбразно тяло, леко стеснено към устието. Дъното е оформено в ниско пръстеновидно столче. По отношение на завършека на устието се различават две разновидности: при едните ръбът е прав, а при другите — леко завит навътре (обр. 3 *в*). Вис. 0,05—0,07 м, диам. на устието 0,09—0,014 м, на дъното 0,03—0,07 м.

б. Паничка с тяло на широко отворен конус, обърнат с основата нагоре. Периферията на ръба е хоризонтално издадена навън с врязана линия по нея. Дъното завършва с ниско столче (обр. 3 *а*). Вис. 0,036—0,065 м, диам. на устието 0,14—0,22 м, на дъното 0,04—0,065 м.

в. Паничка с тяло, съставено от горна цилиндрична част и долна конусовидна с ниско столче. Ръбът на устието е прав. Явява се в два варианта: при единия преходът от цилиндъра към конуса минава плавно (обр. 6 *б*), а при другия е подчертан от релефен ръб (обр. 6 *г*).

Паничките от разгледаните три типа са широко разпространени както в некрополите, така и в селищата през сравнително дълъг период от време — края на I до началото на IV в.[10]

2. *Гърнета.* Срещат се следните типове:

а. Гърне, чието тяло е съставено от ниска цилиндрична шийка и биконично

тяло. Ръбът на устието е прав, а дъното е оформено в ниско столче. Снабдено е с малка пръстеновидна дръжка (обр. 3 *д*). Вис. 0,06—0,07 м, диам. на устието 0,07—0,085, на дъното 0,03—0,04 м.

б. Г ъ р н е с добре оформена цилиндрична шийка, заоблено тяло и ниско столче. Ръбът на устието е прав. Има две плоски дръжки (сбр. 3 *е*).

Гърнетата от двата типа са познати от редица антични обекти. Като най-близка аналогия на първия вид може да се посочи едно гърне от погребение край с. Тулово, Старозагорски окръг, датирано от края на I или началото на II в., [11] а на втория — от могилния некропол при Свиленград[12] и от няколко погребения при с. Меричлери.[13]

3. *Амфори*. Представени са от един тип, който има цилиндрична шийка с фуниевидно устие и сферично тяло, леко удължено в двата края. Дъното е пръстеновидно оформено. Снабдено е с две плоски или профилирани дръжки (обр. 6 *в*, *е*). Вис. 0,22—0,24 м, диам. на устието 0,05—0,06 м, на тялото 0,16—0,18 м и на дъното 0,06—0,07 м. Подсбни амфори са известни от римската вила край с. Присово, Великотърновски окръг, съществувала от края на II до средата на III в.,[14] от могила VI от некропола при с. Меричлери, намерена заедно с монета от Константин Велики (306—307),[15] от погребение край с. Александрово и с. Мъглиж, Старозагорски окръг, датирани от II и III в.[16]

4. *Стомни*. Застъпени са само с един тип, който е твърде близък до амфората. Има цилиндрична шийка и заоблено тяло, удължено в двата края. Ръбът на устието е заобл ен. Снабдена е с профилирана дръжка, извита почти под прав ъгъл (обр. 3 *ж*, *з*). Вис. 0,25—0,32 м, диам. на устието 0,07—0,08 м, на тялото 0,20—0,22 м, на дъното 0,06—0,07 м. Стомните от този тип са употребявани в същия период от време, в който и амфорите, разгледани по-горе.

Фрагментите от стъклени съдове произхождат от чаши и лакримарии. Някои от чашите са имали украса от релефни ръбове или пъпки. Тяхната форма не може да се установи, тъй като късовете са незначителни.

Монетите са от Фаустина Млада (161—180), Юлия Домна (193—211) и Север Александър (222—235).[17]

Погребалният инвентар и преди всичко монетите сочат, че могилният некропол край с. Вишеград е съществувал в периода от втората половина на II до средата на III в.

5

● *Обр. 5. Погребение 2 от могила VII. Fig. 5. Sépulture 2 du tumulus VII*

Интересно е да отбележим, че начинът на погребение, ритуалът и гробните дарове при разгледаните могили намират най-близки аналогии в откритите досега некрополи в този район на Родопите: при с. Гела, с. Меричлери и Свиленград. Този факт красноречиво говори за общност в духовния живот на населението, обитавало тази област, а оттам и за еднородния етнически състав.

В заключение трябва да изтъкнем, че въпреки влиянието на римската култура във всички области на обществения и културния живот то се чувствува слабо в погребалните съоръжения, ритуалите и отчасти в гробния инвентар на тракийското племе, живяло по средното течение на р. Арда. То дълго време е запазило своята самобитност и традиции от предримската епоха.

Каталог

Могила I имаше височина 0,50 м и диаметър 7,50 м. Основата ѝ е оградена от каменен кръг (обр. 2). В югозападната половина открихме обредно огнище с останки от пепел, въглени и късове от съдове. Почти в центъра бе намерено погребението, извършено чрез изгаряне в яма, изпълнена с пепел, въглени, дребни изгорени костици и

фрагменти от съдове, между които открихме две обеци и прешлен за вретено.

Инвентар:

1. Обеци (2 бр.). Представляват кръгли пластинки, сбвити около кръгче с диаметър 0,01 м, обточени от филигранова нишка.

2. Прешлен за вретено от глина с биконична форма и украса от врязани триъгълници, вис. 0,024 м, диам. на тялото 0,036 м, на основата 0,014 м.

3. Фрагменти от амфора, панички (3 бр.) и гърненце.

Могила II беше висока 0,20 м, с диаметър 4,50 м.Основата ѝ е оградена от каменен пояс, на места в две редици. Погребението е извършено в плитка яма, изпълнена с пепел, въглени и късове от панички, гърненца, дръжка от стомна, кошеровидни урни, работени на ръка, прешлен и 1 монета от Фаустина Млада.

● *Обр. 6. Керамичен инвентар от могила VII: от погребение 1: а) паница; в) амфора; г, д) панички; от погребение 2: б) паничка; е) амфора. Fig. 6. Objets céramiques du tumulus VII: de la sépulture 1: а) écuelle; в) amphore; г, д) écuelles; de la sépulture 2: б) petite écuelle; е) amphore*

Могила III имаше височина 1,35 м и диаметър 17,10 м. На 0,20 м източно от центъра върху първоначалното ниво е било извършено погребението. Изгорените кости бяха поставени в урна. Около нея имаше натрошени съдове. От източната част на погребалната яма събрахме 330 кабара за обувки и част от железен предмет.

Инвентар: 1.

Паница от глина с бледорозов цвят (обр. 3 *а*), вис. 0,053 м, диам. на отвора 0,015 м, на дъното 0,068 м.

2. Паничка от глина със светлоохров цвят, покрита с червен лак, сходна по форма с предходната. Вис. 0,034 м, диам. на отвора 0,144 м, на дъното 0,043 м.

3. Амфора от доброкачествена глина с червен цвят (обр. 3 *б*) с отчупена горна част.

4. Фрагменти от урна и стъклен съд с релефни пъпки.

5. Кабари за обувки (330 бр.) с дължина 0,01 м.

Могила IV беше с височина 0,25 м и диаметър на основата 3,20 м. Двоен кръг от камъни ограждa основата ѝ. Погребението е било извършено извън могилата. Останки-

6

те от костите и пепелта бяха поставени върху подложка от камъни, захлупени от тяло на кошеровидна урна, работена на ръка. Тук бе намерена 1 монета от Юлия Домна.

Могила V беше напълно изравнена с околния терен и само кръгът от камъни сочеше нейното място. В нея е било извършено погребение на дете чрез изгаряне. В насипа — фрагменти от две панички, едно гърне и стомна.

Могила VI имаше височина 2,10 м и диаметър на основата 29,10 м и 25,50 м. В югоизточния сектор върху първоначалното ниво открихме кръг от камъни с диаметър 3,50 м, които очертаваха основата на първоначалната могила. В центъра му разкрихме погребението, извършено в плитка яма, изпълнена с пепел, въглени, дребни детски кости и фрагменти от обгорял и силно натрошен стъклен съд. Между тях намерихме 1 бронзова монета от Север Александър. До източната външна страна на каменния пояс попаднахме на останки от обредно огнище със следните съдове и фрагменти:

1. Гърненце от глина с керемиденочервен цвят (обр. 3 *е*), вис. 0,054 м, диам. на отвора 0,078 м, на тялото 0,084 м, на дъното 0,034 м.

2. Части от тела на две стомни и от паничка.

Могила VII беше висока 0,70 м, с диаметри на основата 12,80 и 12 м. В южния сектор попаднахме на обредно огнище с останки от пепел, въглени и натрошени съдове (12 къса от гърненца, 5 части от паница, 24 части от тела на амфори или стомни и др.). В могилата открихме две погребения:

Погребение 1. На 2,40 м югоизточно от центъра в плитка яма е било извършено изгарянето на мъртвия. Изгорените кости бяха събрани и захлупени с паница, а наоколо — наредени две панички и една амфора (обр. 4). В пепелта имаше пръснати късове от съдове, части от желязно ножче и 2 силно обгорели монети.

Инвентар:

1. Железен нож с едно острие и шип. Дълж. 0,13 м.

2. Паничка от глина с охровочервен цвят (обр. 6 *д*), вис. 0,032 м, диам. на устието 0,08 м, на дъното 0,033 м.

3. Амфора от глина с яркочервен цвят (обр. 6 *в*), вис. 0,23 м, диам. на тялото 0,205 м, на дъното 0,08 м.

4. Паничка от глина с червен цвят, покрита с кафяв лак (обр. 6 *г*), вис. 0,056 м, диам. на устието 0,142 м, на дъното 0,043 м.

7

● *Обр. 7. Гробът от могила XII. Fig. 7. Le tombeau du tumulus XII*

5. Паница от глина с примес от пясък, работена на ръка (обр. 6 *а*), вис. 0,062 м, диам. на отвора 0,18 м, на дъното 0,17 м.

6. Монети от бронз (2 бр.), силно повредени.

Погребение 2 открихме на 1 м северозападно от центъра. Тук върху първоначалния терен е било извършено изгарянето на мъртвия, както свидетелствуваше дебелият пласт пепел, въглени, кости, няколко цели и фрагментирани съдове. Част от костите, събрани на куп, бяха захлупени с паничка, а около тях поставени амфора, части от гърне, късове от съд, работен на ръка, железен силно разрушен предмет(обр.5).

Инвентар:

1. Паничка от глина с червен цвят (обр. 6 *б*), вис. 0,064 м, диам. на устието 0,127 м, на дъното 0,05 м.

2. Амфора от глина с охров цвят (обр. 6 *е*), вис. 0,21 м, диам. на устието 0,065 м, на тялото 0,16 м, на дъното 0,06 м.

3. Гърне с керемиденочервен цвят, силно фрагментирано, долна част от голям съд, работен на ръка, части от железен предмет, силно натрошен.

Могила VIII беше висока 1,85 м с диаметър 16,50 м. В югозападния сектор разкрихме стомна, поставена вертикално. Изработена е от глина с керемиденочервен цвят (обр. 3 *з*). Има височина 0,33 м, диаметър на устието 0,068 м, на тялото 0,27 м. Около центъра на могилата попаднахме на разрушено погребение.

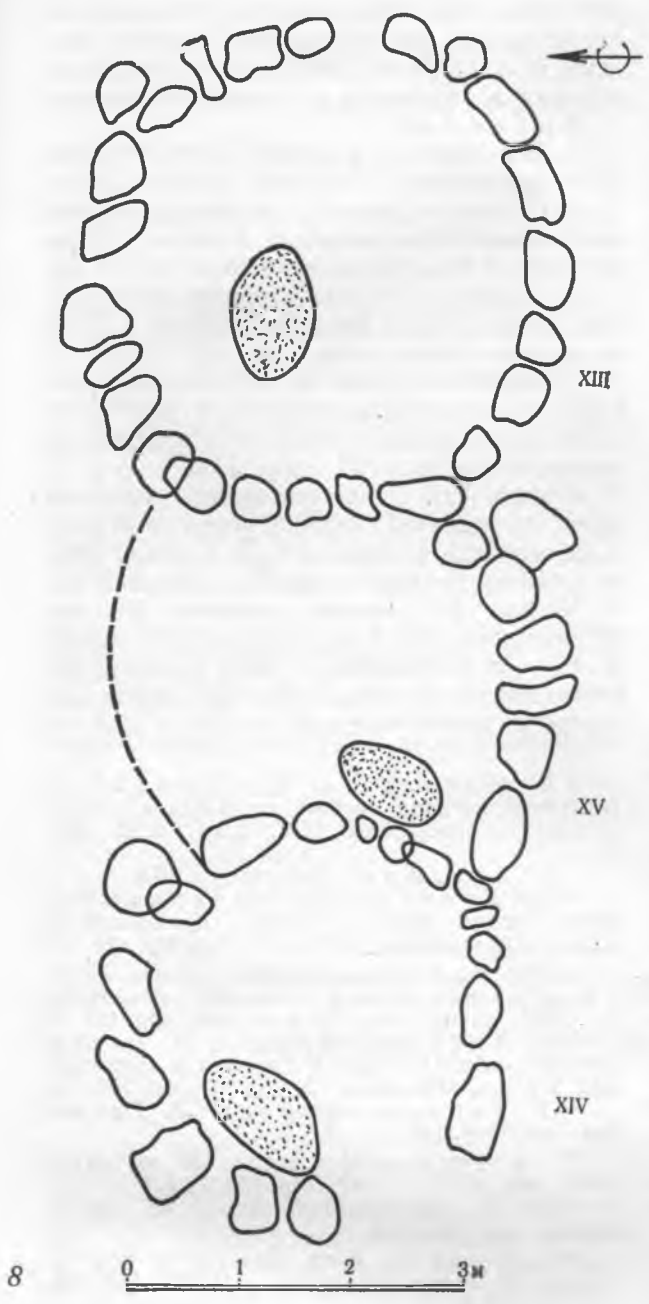

8

● *Обр. 8. Разположение на могили XIII, XIV и XV.*
Fig. 8. Situation des tumulus XIII, XIV et XV

Могила IX се намираше на ръба на хребета и вследствие на наклона е била постепенно измита. Имала е диаметър 4 м, както показваше отчасти запазеният кръг от камъни.

Могила X беше почти заличена и само част от каменния кръг около основата ѝ сочеше, че е била на това място. В насипа намерихме фрагменти от съдове и 10 кабара за обувки.

Могила XI имаше височина 1,50 м и диаметър на основата 21 м. Копана е преди години и погребението е било разрушено, както се виждаше от пръснатите въглени, пепел и кости от възрастен индивид. Тук намерихме прешлен за вретено, железен пръстен и фрагменти от най-различни съдове.

Могила XII е била издигната на самия хребет. Тя имаше височина 1,40 м и диаметър на основата 11 м. Два кръга от големи камъни с ширина около 1,50 м ограждаха основата ѝ. В центъра на могилата разкрихме гроб, изграден от големи неправилни плочи, ориентиран изток—запад с неправилна форма: южна страна 3,50 м, северна — 3,20 м, източна — 0,67 м и западна — 1,30 м (външни размери) (обр. 7). От западната страна на гроба бяха наредени пет камъка с гладка повърхност, тъй че се получава малка площадка. Изгарянето на мъртвия е било извършено в самия гроб, в който открихме пласт пепел, въглени, кости от възрастен индивид, фрагменти от съдове и 10 кабара за обувки.

Могила XIII беше едва зебележима на пръв поглед и само кръгът от камъни с диаметър 3,50 м показваше нейното място. Почти в центъра разкрихме погребение на дете, извършено чрез изгаряне. В източния край на ямата намерихме 7 кабара за обувки и фрагменти от съдове.

Могила XIV. Основата ѝ, оградена от каменен кръг, има диаметър 3,30 и 2,80 м. В северозападния край на погребалната яма между пепелта, въглените и силно обгорелите костици имаше 15 кабара за обувки (обр. 8).

Могила XV. Била е натрупана между могили XIII и XIV, като отчасти за основа служат техните каменни кръгове (обр. 8). Диаметърът ѝ е 3,20 м. В западната част попаднахме на погребалната яма, която освен дребни костици съдържаше и 12 кабара за обувки, както и фрагменти от познатите типове съдове.

Могила XVI се издигаше на самия хребет. Копана от иманяри, тя имаше неправилна форма с диаметри 9,80 м и 13 м и височина 1,30 м. Югозападно от центъра разкрихме погребението — пепел, въглени, кости от възрастен индивид, а между тях — паничка и къс от урна. В близост бяха поставени два железни върха на копия.

Инвентар:

1. Връх на копие със силно удължена листовидна форма с релефен ръб по средата. Снабдено е с цилиндрична втулка. Дълж. 0,39 м. Вторият връх, напълно еднакъв с първия, има дължина 0,37 м.

2. Паничка от глина с червен цвят, работена на ръка, вис. 0,06 м, диам. на отвора 0,12 м, на дъното 0,06 м (обр. 3 *г*).

3. Гърненце от глина с червен цвят и следи от лак, вис. 0,065 м, диам. на устието 0,08 м, на дъното 0,04 м (обр. 3 *д*).

4. Фрагменти от два съда, работени на ръка.

Могила XVII беше изравнена с околния терен. Запазена е част от каменния ѝ пояс. В центъра разкрихме погребалната яма, издълбана в скалистия терен. В нея имаше пепел, въглени, дребни костици, 74 кабара за обувки и късове от съдове.

Могила XVIII се издигаше върху хребета. Основата ѝ беше разрушена. Имаше височина 1,20 м. Югозападно от центъра на дълбочина 0,80 м открихме стомна във вертикално положение, а отстрани поставени паничка и гърненце. В близост разчистихме и два върха от копия. На 0,20 м под тях се намираше погребалната яма, изпълнена с пепел, въглени, останки от обгорени кости на възрастен индивид и фрагменти от стомна и паничка.

Инвентар:

1. Два върха от желязно копие, подобни на гореописаните, с дължина 0,306 и 0,34 м.

2. Стомна от глина с керемиденочервен цвят, вис. 0,33 м, диам. на устието 0,07 м, на тялото 0,28 м, на дъното 0,16 м (обр. 3 *ж*).

3. Паничка от глина с керемиденочервен цвят, вис. 0,052 м, диам. на устието 0,10 м, на дъното 0,04 м (обр. 3 *в*).

4. Гърне от глина с охров цвят, вис. 0,065 м, диам. на устието 0,055 м, на тялото 0,074 м, на дъното 0,033 м, подобно на гърнето в могила VI (обр. 3 *е*).

Могила XIX беше заравнена с околния терен. Запазените 14 камъка, които са ограждали основата ѝ, показват, че е имала диаметър 4,80 м. Погребението е било унищожено.

Могила XX имаше диаметър 3,20 м. От каменния кръг бяха запазени 13 камъка. И тук погребението е било разрушено, както показваха пръснатите фрагменти от съдове и дребни костици.

[1] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлии в Пловдивско. С., 1934, с. 147; P. Alexandrescu. Types des tombes à la nécropole tumulaire d'Istria. — Dacia, IX, 1965, p. 180; C. Preda. Archeological discoveries in the Greek cemetry of Callatis-Mangalia (IV—III). — Dacia. V, 1961, p. 229.

[2] Д. Аладжов. Разкопки на трако-римски могилен некропол в Меричлери. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 77 и сл.; Д. Гончев. Тракийски некропол при с. Поповица. — ГМПО, I, 1954, с. 217; Г. Табакова-Цанова, Л. Гетов. Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорски окръг. — Археология, 1969, кн. 4, с. 29 и сл.; V. Najdenova. Une nécropole thrace de l'époque romaine dans les Rhodopes. — Thracia, I, 1972, p. 145.

[3] Б. Филов. Цит. съч., с. 204, обр. 110, 120.

[4] В. Миков. Могилни некрополи от Горна Малина. — ГПБМ, 1931—1934, с. 71 и сл.; М. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. — ИАИ, VI, 1930—1931, с. 153; М. Мирчев. Тракийски могилен некропол при с. Добрина. — ИНМВ, XVI, 1965, с. 51 и сл.

[5] Л. Гетов. Трако-римски могилни погребения от Казанлъшко. — Археология, 1969, кн. 1, с. 36; Д. Аладжов. Цит. съч., с. 80; Й. Иванов. Отчет за ра копките на Кадин мост (Кюстендилско). — ИАД, I, 1910, с. 179; V. Najdenova. Op. cit., p. 145, fig. 2, 3.

[6] Д. Николов и Хр. Буюклиев. Тракийски могилни гробове от Чаталка, Старозагорско. — Археология, 1967, кн. 1, с. 28, обр. 17 д.

[7] Д. Аладжов. Цит. съч., с. 103.

[8] Цв. Дремзисова-Нелчинова. Надгробна могила край с. Гледка, Кърджалийски окръг. — Археология, 1973, кн. 3, с. 64, обр. 77.

[9] Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932-1933 г. — ИАИ, XI, 1937, с. 163, обр. 156 д, с. 164, обр. 157 5.

[10] Г. Табакова-Цанова, Л. Гетов. Цит. съч., обр. 18 а; Д. Аладжов. Цит. съч., табл. V 2, 3, с. 152, обр. 147 3, 4, с. 163, обр. 155 1, 3.

[11] Г. Табакова-Цанова, Л. Гетов. Цит. съч., обр. 18 а.

[12] Ив. Велков. Цит. съч., с. 150, обр. 141 1, с. 161, обр. 153 1, с. 162, обр. 155 1, 3.

[13] Д. Аладжов. Цит. съч., с. 88, обр. 5, табл. А, обр. III 3, 2.

[14] Б. Султов. Една villa rustica край с. Присово, В. Търновски окръг. — ИМВТ, II, 1964, с. 57, обр. 7 д.

[15] Д. Аладжов. Цит. съч., с. 107, обр. 28.

[16] Л. Гетов. Цит. съч., с. 41, обр. 11 *а*, с. 43, обр. 19.

[17] Монетите са определени от покойния проф. Т. Герасимов.

Nécropole tumulaire thrace (IIe — IIIe s.) près du village Višegrad, département de Kărdžali

CV. DREMSIZOVA-NELČINOVA

(Résumé)

La nécropole près du village Višegrad, département de Kărdžali, comprenait 20 tumulus. Leur nombre aurait été beaucoup plus grand. Les tumulus avaient une hauteur de 0,20 à 2,10 m aux diamètres à la base de 3,20 à 30 m. Deux des tumulus étaient entassés seulement de terre, tandis que tous les autres — de terre et de pirres. Les fondements de tours les petits tumulus et du tumulus XII étaient entourés de cercles de pierre.

Les sépultures sont effectuées par incinération sur le niveau initial ou dans une fosse peu profonde de forme irrégulière. Les fosses ont une orientation Est-Ouest ou Nord-Est—Sud-Ouest. Dans deux cas l'incinération a été effectuée en dehors du tumulus, tandis que dans le tumulus XII — dans le sépulcre édifié en plaques de pierre. Huit sépultures appartiennent à des enfants. Pendant l'incinération on procédait à des épanchements ce dont témoignent les fragments de cruches avec des restes de résine. Après l'incinération définitive du mort on rangeait des vases avec de la nourriture et des boissons soit dans la fosse, soit de côté. L'entassement des tumulus était accompagné de festins rituels. Dans le tumulus VI a été entassé d'abord une petite colline dont la base était entourée de pierres tandis que sur elle est entassée une seconde colline.

Les objets funéraires représentent des parures (boucles d'oreilles, bague), des armes (pointes de piques), des fusaïoles, céramique et des monnaies. La céramique comprend des vases, travaillés à la main ou au tour de potier (urnes, écuellés, amphores, cruches et autres). Chez les premiers apparaît clairement la technique et la forme des vases de l'époque préromaine. Les monnaies sont de Faustine la Jeune (161—180), de Julia Domna (193—211), d'Alexandre Sévère (222—235).

Les objets funéraires et les monnaies datent la nécropole de la seconde moitié du IIe au milieu du IIIe s.

Il convient de souligner que malgré l'influence de la culture romaine dans tous les domaines de la vie sociale et culturelle, elle apparaît faiblement dans les constructions et les objets funéraires ainsi que dans les rites de la tribu thrace, ayant habité le cours moyen de l'Arda. Elle a gardé longtemps son originalité et ses traditions de l'époque d'avant la domination romaine.

Митът за Артемида и Актеон в оброчни релефи от Тракия (II—III в.)

ТОТКО СТОЯНОВ

Култът на Артемида (Диана) изпъква в многообразния и сложен религиозен живот в Тракия през периода на римското владичество със значителни на брой и интересни паметници. Голяма част от тях са оброчни плочки. Общоприето е, че в тях изображенията на богинята могат да се отделят в два главни иконографски типа. В единия от тях богината-ловджийка се изобразява като пешеходка, облечена в къс, двойно препасан хитон и високи ловджийски ботуши или обувки, с прибрана коса, в лявата ръка държи лък, а с дясната посяга зад гърба за стрела от нарамения тул. Най-често до нея са изобразени куче и сърна (елен). В другия тип богинята-ловджийка е облечена в дълъг хитон, възседнала елен заднешком, в опънатата си лява ръка държи лък, а с дясната посяга назад за стрела от тула. Еленът е в бяг надясно и обръща главата си назад към богинята. В тези два най-общи типа има и дребни различия. В отделна група могат да се обособят оброчните плочи, в които богинята е изобразена заедно с друго божество — Аполон, Кибела, Херакъл, Тракийския конник. В по-особена група можем да отделим па-

метниците на Артемида-Хеката-Фосфорос.

Ще се спрем върху четири оброчни плочки, обособяващи се в отделна група сред паметниците на Артемида (Диана) — тези, които третират мита за Актеон. За две от плочките — от м. Кожух при с. Мулетарово, Благоевградски окръг (обр. 1), и от с. Мърчево, Михайловградски окръг (обр. 2) — вече публикувани, е показано, че на тях са изобразени моменти от мита за Артемида и Актеон.[1] Плочките от с. Старичене (обр.3) и с. Илинденци (обр. 4), Благоевградски окръг, също са публикувани, но за такъв сюжет не е указано.[2] Макар и да няма вотивно предназначение, по сюжет много близка с тях е групата от три сцени от мозайката на вилата при Ивайловград.[3]

Целта на настоящата работа е чрез преглед-анализ на групата паметници да покажем някои осебености в иконографията на мита за Актеон в долината на Средна Струма, както и да направим едно допълнение към аспектите на култа на Артемида (Диана) в нашите земи.

Митът за Артемида и Актеон търпи развитие както в литературата, така и в художественото изобразяване. Така в класическата епоха причина за метаморфозата и смъртта на Актеон е дръзването му да се мери с боговете, докато през елинистическата епоха митът добива по-пикантен характер— героят видял къпещата се Артемида и бил наказан за дързостта си. Превърнат в елен, ловецът бил разкъсан от собствените му кучета.[4] Основното зърно — дръзването срещу боговете и наказанието, си остава. Може би в този мит се корени една от причините Артемида да се схваща като наказваща богиня. В иконографско отношение през класическата епоха е била представяна предимно метаморфозата и смъртта на Актеон. В елинистическата епоха като предпочитана започва да се проявява сцената на къпането, наблюдавана от простосмъртния ловец. Интерпретиран и от Овидий в „Метаморфози", митът става особено популярен през римската императорска епоха.

Като художествено произведение с двата основни момента от мита — къпането на богинята, наблюдавано от Актеон, и метаморфозата му и разкъсването от собствените му кучета като наказание — ни запознава мозайката от Ивайловград. Стремежа да се отразят всички по-важни моменти от мита виждаме в оброчната плочка от с. Мърчево. В плочката от м. Кожух е запазена само сцената на разкъсването на Актеон, който е вече с поникнали рога.

1

2

● *Обр. 1. Фрагмент от оброчна плочка от м. Кожух при с. Мулетарово, Благоевградски окръг, с изображение на мита за Артемида и Актеон (по Ат. Милчев). Fig. 1. Fragment de la plaque votive du lieu dit Kožuh près du village Muletarovo, département de Blagoevgrad, avec représentation du mythe d'Artémis et Actéon (d'après At. Milčev)*
● *Обр. 2. Оброчна плочка на Диана и Актеон от с. Мърчево, Михайловградски окръг (по Ат. Милчев). Fig. 2. Plaque votive de Diane et d'Actéon du village Mărčevo, département de Mihajlovgrad (d'après At. Milčev)*

Нека обърнем внимание върху един интересен момент в изображението и тълку-

3

● *Обр. 3. Оброчна плочка на Артемида и Актеон от с. Старичене, Благоевградски окръг. Fig. 3. Plaque votive d'Artémis et Actéon du village Staričene, département de Blagoevgrad*

ването на тази плочка (обр. 1). За виждащите се три стройни животински крака над Актеон и кучетата Ат. Милчев с право допуска, че са от елен или сърна. Той обаче продължава предположението си, а именно, че в горния пояс на изображението е била представена Артемида, яхнала обратно елена, наблюдаваща гибелта на Актеон.[5] Паралел в гръцко-римското изобразително изкуство не посочва, защото не може и да се намери. Вече споменахме, че яздещата Артемида е основен тип в изображенията върху оброчните плочки на богинята, но приемането на мнение, че такава е била изобразена и в тази плочка, среща значителни затруднения.

Болшинството оброчни плочки на ездачката имат твърде постоянна иконография. Артемида седи гърбом, босите ѝ крака и краищата на хитона висят ниско, близо до земята, много под линията на чупката на задните крака на елена. Ако в плочката от м. Кожух триъгълната издатина в релефа до десния заден крак се тълкува като край на дрехата, то никъде не виждаме крака на богинята. Друг много постоянен елемент от иконографията на яздещата ловджийка е изобразяването на елена (сърната) винаги в бяг, при което предните крака са повдигнати нагоре и напред и под тях е изобразен жертвеник, а задните са опънати назад, като краката два по два се предават един зад друг, т.е.само единият или зад контура на единия другият чрез успоредна линия. Тук в релефа виждаме три крака — един преден и два задни, изобразени поотделно. От всички оброчни плочки на Артемида, които са ни известни, единствено в една от трите плочки от с. Обединение, Великотърновски окръг, където богинята язди напред (!), еленът е в ход.[6] Предният му ляв крак е вдигнат, а другите три са, както в разглежданата плочка. И в плочката от с. Обединение обаче важи положението с краката на богинята — заедно с хитона те висят значително ниско.

Трудно е да се приеме, че е имало изображение на Артемида върху елена още и поради обстоятелството, че такова изображение тук, в долината на Средна Струма, би влязло в конфликт с добре обоснованото мнение, че в тази област иконографията на пешеходката Артемида е наследница на иконографията на Бендида.[7] Та именно наличието само на пешеходката в този район, контрастиращо със съвместното съществуване на двата основни иконографски типа в другите области на Тракия и в Мизия, е едно от доказателствата за това мнение.

И още — и в плочката от с. Мърчево, и в другите плочки, които ще разгледаме (обр. 3, 4), богинята е значително по-едра от Актеон, а в паметника от с. Мърчево — и от нимфите, т. е. винаги се подчертава, че тя е главното божество. По размерите на краката на сърната (елена) в плочката от м. Кожух можем да отсъдим, че Актеон би бил по-едър от богинята, ако тя язди това малко животно. И в композиционно отношение се явяват съмнения. Едва ли в тази плочка е изобразен Актеон, простосмъртният, и после е сместена богинята на останалото място. Напротив, в релефа от с. Мърчево виждаме в най-големи размери и добре пластично изобразена Диана с нимфите и в останалото пространство отгоре сместен Актеон с нападащите го кучета и много по-лошо третиран. Затова твърде по-възможно е, според нас, фрагментът от м. Кожух да е дясна

долна част от значително по-голяма плоча, където над Актеон и кучетата да е изобразен елен (сърна), а вляво от тях вероятно в цялата височина на плочката да е била представена богинята.

По подобен начин, що се отнася до композицията, е представен митът за Актеон в оброчната плочка от с. Старичене, Благоевградски окръг (обр. 3). В публикацията просто се казва, че това е оброчна плочка на Артемида, и се изброяват изобразените фигури.[8] Според нас тук е пресъздаден, макар и примитивно, на ниско художествено ниво, митът за Артемида и Актеон, и поточно крайният момент от него — наказанието на ловеца. Какво ни кара да мислим така? В изобразената тук Артемида няма и съмнеине. Ясно е, че има и три кучета. В другите оброчни плочки на Артемида от областта на Средна Струма винаги има само по едно куче (и елен). Сумирайки най-характерните белези на иконографията на мита за Актеон, Ат. Милчев включва и кучетата, като отбелязва, че те най-често са три.[9] Три кучета нападат Актеон и в метопа от храма на Хера в Селинунт (470—460 г. пр. н. е.)[10] (обр. 5). Друг елемент, който свързва двете изображения, е присъствието на богинята в сцената с гибелта на Актеон. И в двете сравнявани изображения богинята е в лявата страна на сцената, насочила е лявата си ръка към ловеца. Разбира се, тук имаме различни изображения на Артемида и по качество, и по иконографски тип, пък и Актеон на плочката е вдигнал умолително ръце, а на метопа се бие с кучетата. В лявата си ръка Артемида от плочката вероятно е държала лъка. Дясната ръка, прегъната в лакета, е вдигната нагоре с жест на дланта и пръстите, който може да се тълкува като benedictio latina, но по-вероятно е да показва момента, в който ръката, пуснала стрелата, се е дръпнала назад и след малко ще посегне за друга. В детайла с дясната ръка, както и като цяло Артемида от плочката показва голямо сходство със статуарното изображение от Музея на Бурбоните в Париж.[11] Подобно разполагане на фигурите — Актеон с кучетата в дясната половина на образното поле, а Артемида в лявата, изправена и присъстваща на гибелта на злощастния ловец — виждаме върху един кратер от Бостонския музей за изящни изкуства (около 450 г. пр. н. е.) (обр. 6).[12] Тук има още по-голямо идейно сходство с плочката от с. Старичене,

● *Обр. 4. Оброчна плочка на Артемида и Актеон от с. Илинденци, Благоевградски окръг. Fig. 4. Plaque votive d'Artémis et Actéon du village Ilindenci, département de Blagoevgrad*

защото, макар кучетата да са четири, виждаме Актеон на колене, нападнат от тях, вдигнал дясната си ръка — жест изразителен — молба към богинята да спре този ужасен миг. В същото време Артемида с всички атрибути на ловджийка, дори наметната със сърнешка кожа, е насочила към Актеон лък със заложена стрела. Това трябва да покаже, че ловецът е обречен на смърт. В плочката от с. Старичене вероятно е предаден моментът малко преди този от сцената на кратера, когато кучетата вече са се спуснали към Актеон, и той с надежда (протегнал ръце) отправя молба към богинята за пощада — нещо съвсем естествено за един смъртен. Според нас тия сравнения с паметници на класическото изкуство,[13] кои-

5

● *Обр. 5. Метоп от храма на Хера в Селинунт (470—460 г. пр. н. е.) с изображение на мита за Артемида и Актеон. Fig. 5. Métope du temple de Héra à Sélinonte (470—460 av. n. ère) avec représentation du mythe d'Artémis et Actéon*

то представят иконографски варианти на мита, са достатъчни, за да не останат съмнения, че плочката от с. Старичене е паметник, третиращ известния мит за Артемида и Актеон.

При това положение този паметник, публикуван в тридесетте години, е фактически първият, открит у нас от този тип, и след него се нареждат плочките от м. Кохуж, от с. Мърчево, мозайката от вилата при Ивайловград и накрая публикуваната преди няколко години оброчна плочка на Артемида от с. Илинденци, Благоевградски окръг (обр. 4).[14] Тази плочка показва според нас най-примитивното и елементарно третиране на мита за Актеон от всички цитирани паметници от нашите земи. В същност авторът на публикацията има друго мнение за тази плочка: че това е плочка на Артемида, но за човешката фигура вдясно от богинята се казва, че е Пан, който е изобразен, понеже е спътник на бога на плодородието и виното Дионис; като такъв, Пан съответствува на аспекта на Артемида-Бендида като богиня на плодородието.[15]

Ние ще си позволим по-друго тълкуване. По-горе е посочена интерпретацията на мита за Актеон в три оброчни плочки и в мозайката от вилата при Ивайловград. В два от паметниците (плочката от с. Мърчево и едното от полетата на мозайката) е изобразен първият момент от мита — Актеон наблюдава иззад скалата къпещата се богиня. И в двата случая тялото на ловеца е предадено само с горната си част докъм пояса. На плочката от с. Илинденци фигурата е показана до гърдите, но все пак създава впечатление, че тялото се подава иззад нещо. Ако това е Пан, какво би било оправданието, че е изобразен до гърдите? Ако е Пан, който наднича да види богинята, бихме имали работа с нова фабула, мит, който не ни е известен нито като литературен, нито като художествен факт. Ние не знаем в нашите земи да е открит паметник с подобна интерпретация. Напротив, от този район — долината на Средна Струма — произхождат две от трите оброчни плочки, третиращи мита за Актеон. В разглежданата плочка виждаме надничащата човешка фигура с малки рога, т. е. вече е започнала метаморфозата, която ще доведе Актеон до ужасното наказание. За разкъсването на превърнатия в елен ловец може да загатне групата от три животни пред Артемида. Елен тича надясно, отдолу куче е вдигнало глава към него. Заедно с крачещата надясно Артемида това би било едно обикновено за района на Средна Струма изображение. Но спускащото се отгоре куче (за което Б. Цветков не споменава) показва, че тук еленът е гонен от двете кучета и заплашен от гибел. Показаната по най-традиционен начин Артемида — като ловджийка — не е в противоречие с фабулата на мита. И там тя се прибира, изморена от лов, в своята пещера, къпе се и Актеон има неблагоразумието да я види. Още нещо, Б. Цветков не отбелязва, че лъкът и заложената в него стрела, които Артемида държи в лявата си ръка, са насочени диагонално нагоре в посока на човешката фигура. В паметниците на Артемида и особено в оброчните плочки тя обикновено държи лъка насочен напред и без заложена стрела. Ако напомним, че в изображението на вазата от Бостонския му-

зей (обр. 6) богинята е насочила лъка със стрела към ловеца, и това заедно с нападащите кучета ни разкрива мита, дали при изображението в плочката от с. Илинденци насочването на лъка и стрелата към надничащия човек не трябва да ни говори, че този простосмъртен ще бъде наказан от богинята? А това се случва именно на Актеон.

Неумението да се свържат и представят отделните фабуларни моменти на плочката е в унисон и с грубото, примитивно пластично третиране на образите. Явно майсторът е имал някакъв допир с гръцко-римската култура, но борави доста трудно с материята.

Като подкрепа на тезата, че плочката от с. Илинденци представя Артемида и Актеон, може би ще послужи и едно по-общо съждение. В плочката от с. Старичене Артемида заема изправена цялата лява половина на релефното поле. Това се вижда и в паметниците на класическото изкуство, които бяха приведени за сравнение. Ако се приеме предположението, че в плочката от м. Кожух богинята е заемала също лявата част на полето, обстоятелството, че и в плочката от с. Илинденци тя изпълва цялата лява част, би могло да доведе до извода за една най-обща сходна схема в иконографията на мита за Артемида и Актеон в района на Средна Струма.

Може да се направят и няколко общи бележки за цялата група паметници, третиращи мита за Актеон. На базата на плочката от м. Кожух, а после и на тази от с. Мърчево Ат. Милчев счита, че в областите — Средностримската долина и Михайловградско — е съществувал култ към Актеон като „покровител на земеделието и скотовъдството". Той бил олицетворение на пролетта и свежестта в природата, измолващ от Зевс ветрове, роса и прохлада през петдесетте горещи летни дни. Авторът цитира и споменатата от Павсаний статуя на Актеон в околността на Орхоменос, която служела за премахване на лошите последствия от горещините.[16] Вече има мнение относно пресиленото тълкуване на плочките от м. Кожух като свидетелство за култ към Актеон. Авторът на това мнение Б. Геров счита, че този паметник по-скоро показва широкото разпространение на култа на Артемида по долината на Средна Струма.[17] При определянето на плочките от с. Старичене и с. Илинденци (и изобщо на цялата група паметници) като третиращи мита за Артемида и Актеон възниква въпросът, кое мнение ще има по-голяма

6

● *Обр. 6. Детайл от кратер от Музея за изящни изкуства в Бостон със сцена, изобразяваща мита за Артемида и Актеон (около 450 г. пр. н. е.). Fig. 6. Détail d'un cratère du Musée des beaux arts à Boston avec scène représentant le mythe d'Artémis et Actéon (environ 450 av. n. ère)*

тежест. Според нас второто. Артемида се показва в основната си иконография от областта на Средна Струма и в двата паметника. Тя е доминиращото, по-важното изображение. Чрез загатването на моменти от мита за Актеон майсторите са приложили допълнителна характеристика към иконографията и аспектите на богинята, идеща от популярния в гръцко-римската литература и изкуство мит. Според нас почитането на Актеон като местен герой в Орхоменос, та дори и в Беотия, не е достатъчно основание, за да се търси такъв култ из цялата Римска империя. Може би тук трябва да видим стремежа чрез напомнянето за злощастния Актеон да се омилостиви суровата богиня-ловджийка, властителката на растителното и животинското царство, на плодовитостта им. Епитетът, който Диана носи в плочката от с. Мърчево (conservatrix),[18] допълва картината — да се види богинята като пазителка, закрилница. Епиграфският и оброчен материал от Монтана и района й показва добре, че тук култът на Диана е донесен с идването на римляните в неговия официален аспект. Диана е официално божество от римския пантеон, свързано с императора, и затова върху императорските монети носи епитета CONSERVATRIX AVGVSTORVM, CONSERVATRIX AVGVSTI.[19]

[1] Ат. Милчев. Култът на Актеон по долината на Средна Струма. — Археология, 1961, кн. 1, с. 41—47; Ат. Милчев, Д. Пеков. Нов паметник на Диана и Актеон. — Археология, 1962, кн. 4, с. 35—39.

[2] Хр. Данов. Антични паметници от България. — ГНМ, VI, 1932/34, с. 154, № 11, обр. 119; Б. Цветков. Два новооткрити паметника от областта на Средна Струма. — МПК, 1973, кн. 4, с. 15—16, обр. 2.

[3] Я. Младенова. Новооткритата мозайка от вилата при Ивайловград. — Изкуство, 1965, кн. 4, с. 20—25.

[4] Пак там, с. 22; Ат. Милчев. Цит. съч., с. 42—43 и цит. тук и у Ат. Милчев, Д. Пеков. Цит. съч., литература.

[5] Ат. Милчев. Цит. съч., с. 45.

[6] Д. Цончев. Новооткрито светилище на Артемида. — ИАИ, VIII, 1934, с. 94, № 2, обр. 80 I.

[7] D. Popov. Caractéristique et localisation du culte de Bendis. — Etudes balcaniques, 1976, 2, p. 120; The great Mother Goddess Bendida. — Thracians Legends, Sofia, 1976, p. 117.

[8] Хр. Данов. Цит. съч.

[9] Ат. Милчев. Цит. съч., с. 45.

[10] Ю. Колпинский. Великое наследие античной Эллады и его значение для современности. М., 1977, обр. 181, 183.

[11] S. Reinach. Répertoire de la statuaire grecque et romaine. I. Paris, 1897, pl. 570 B, 1224 C.

[12] Ю. Колпинский. Цит. съч., обр. 229.

[13] Сравняването на паметниците от гръцкото класическо изкуство с паметниците на провинциалното изкуство на римската императорска епоха не бива да смущава: „Ако гръцката рисувана керамика и фреските от етруските гробници от VII—V в. пр. н. е. са източник на знанията ни за гръцката живопис от архаическия и класическия период, то фреските и мозайките от Помпей, Херкулан, Стабий и Рим дават ценен материал за изучаването на живописта от IV в. пр. н. е. и елинизма." вж.: А. П. Чубова. Античная живопись. М., 1966, с. 73.

[14] Б. Цветков. Цит. съч.

[15] Пак там.

[16] Ат. Милчев. Цит. съч., с. 46; Ат. Милчев, Д. Пеков. Цит. съч., с. 38—39.

[17] Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. IV.— ГСУ ФЗФ, LXIII, 1, 1969, с. 21.

[18] Ат. Милчев, Д. Пеков. Цит. съч., с. 33—36.

[19] H. Gohen. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain. V. Graz, 1956, n. 153—167.

Le mythe d'Artémis et Actéon dans des reliefs votifs de la Thrace (IIe—IIIe s.)

T. STOJANOV

(Résumé)

L'auteur étudie de nouveau trois plaques votives publiées d'Artémis de la région de la Struma moyenne en les complétant et proposant de nouvelles interprétations. Sur le fragment d'une plaque du lieu dit Kožuh près du village Muletarovo, département de Blagoevgrad, est conservée une scène du mythe d'Artémis et Actéon — Actéon aux petits bois de cerf lutte contre les chiens qui l'attaquent. Il conteste l'opinion selon laquelle les trois pattes d'animal, conservées au-dessus d'Actéon et des chiens sont d'une biche (cerf) montée par Artémis observant la scène inférieure. Sur la base de différents arguments on peut conclure qu'au-dessus d'Actéon a été seulement une biche, tandis qu'Artémis comme piétonne occupait toute la moitié gauche de la plaque votive.

Sur la base de confrontations avec des monuments de l'art classique l'auteur relève que la plaque du village Staričene, département de Blagoevgrad, traite également le mythe d'Actéon.

A sa publication, la plaque du village Ilindenci, département de Blagoevgrad, est déterminée comme figurant Artémis et Pan. L'auteur propose ici la représentation à droite de la déesse d'être interprétée comme Actéon regardant furtivement. Le cerf attaqué par deux chiens plus bas suggère également la perte du chasseur.

Sur les plaques des villages Staričene et Ilindenci Artémis est représentée par l'iconographie habituelle pour elle de la région — chasseresse piétonne. Elle occupe la moitié gauche du champ de relief, tandis que dans la moitié droite sont représentés des moments du mythe. Pareille serait également la représentation de la plaque du lieu dit Kožuh. Aussi l'auteur suppose-t-il une iconographie la plus générale semblable des plaques de la région de la Struma moyenne, traitant le mythe d'Actéon.

Enfin, l'auteur émet l'opinion que le groupe des quatre plaques des terres bulgares, reflétant le mythe d'Artémis et Actéon, n'expriment pas un culte pour lui, mais par la représentation du mythe on visait à une caractéristique complémentaire de la déesse et à l'importation de sa protection.

30549/95

Антични надписи и други находки от Монтана (Долна Мизия)

ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

В Михайловград при изкоп за жилищен блок на ул. Раковски № 16 на дълбочина 1 м от повърхността бе разкрита антична **гробница**, ориентирана в посока изток—запад и покрита с вторично използуван мраморен надгробен паметник с надпис на латински език. С багера бяха отместили надгробната плоча и разбили по-голямата част от гробницата. Запазената ѝ източна част имаше височина 0,60 м. От скелета бяха останали само долните кости на краката, вляво от които намерихме два съда — керамичен и бронзов, а на мястото на черепа — фрагмент от златна верижка. Всичко друго било изхвърлено в р. Огоста.

1. Златната *верижка* (дълж. 0,085 м) се състои от почти правоъгълни халкички (дълж. 2,5 мм, шир. 1,5 мм), свити от тънки златни пластинки (шир. 1,5 мм).

2. Глинената *стомничка* с бледокеремиден цвят (вис. 0,158 м) има почти сферично тяло (шир. 0,125 м). Издълженото столче е без пръстен (диам. 0,05 м), шийката е къса с устие (диам. 0,025 м) и издадено навън венче, под което е захванатата малка дръжка с жлеб по дължината (обр. 1 *а*). Такива съдове са известни от погребения от римската епоха от Монтана, както и от с. Гиген,[1] Плевенски окръг, Видин[2] и др., датирани във II и III в.

3. Бронзовото *ойнохое* (вис. 0,22 м, шир. 0,115 м) има форма на конус, обърнат с върха надолу, където е заоблѐн и припоен към отделно излято и обработено на струг столче (диам. 0,058 м). Стените на съда при раменете минават под заоблѐн ъгъл в хоризонтално положение, за да се слеят с високата отвесна шийка, която завършва с устие, леко сплеснато (0,02/0,03 м), от едната страна косо отсечено, а от другата издадено в широко улейче. Дръжката липсва (обр. 1 *б*). Аналогични ойнохоета са открити в с. Брезово, Пловдивски окръг, с. Касъмово (дн. Моминско), Пловдивски окръг, с. Малка Верея, Старозагорски окръг, и Балчик.[3] По тях съдим, че върху скосената част на устието е лягала горната част на дръжката, в долната си част запоена за рамото на съда. Вероятно е била силно извита нагоре и с релефна украса, както е при посочените няколко ойнохоета, датирани в I в. Ойнохоето от Михайловград, без дръжка, е използувано вторично като гробен дар.

4. Надгробният *паметник* с латински надпис (вис. 1,51 м, шир. долу 0,52 м, горе 0,65 м, деб. 0,16 м) в горния ляв ъгъл е отчупен, като на мястото на отчупването е запазен хоросан, останал от повторното му използуване (обр. 2). Надписното поле (0,69/0,30 м) е с профилувана рамка (шир. 0,13 м), отдолу и от двете страни на която се открояват релефни виещи се вейки, излизащи от разположен в основата кантарос. В тях каменоделецът е предал интересно и рядко съчетание на две растения, като от външните им страни се редуват бръшлянов с лозов лист, а от вътрешните — бръшлянов плод с грозд. Орнаментът, представляващ лоза, преминаваща в бръшлянова вейка, е известен,[4] но тук оригиналното е редуването им. Над надписното поле има два фронтона. Първият е полукръгъл. Тази форма е ха-

● *Обр. 1. Съдове от антична гробница от Монтана: а) глинена стомничка; б) бронзово ойнохое. Fig. 1. Vases d'un tombeau de Montana: а) petite cruche en argile; б) oenochoé en bronze*

б *1*

2

3

4

● *Обр. 2. Мраморна надгробна плоча на Ulpius Dometianus от IV Флавиев легион, използувана вторично в античната гробница. Fig. 2. Stèle funéraire de marbre de Ulpius Dometianus de la legio IV Flavia, utilisée secondairement dans le tombeau antique*

● *Обр. 3. Каменната подставка на надгробната плоча. Fig. 3. Le support de pierre de la stèle funéraire*

● *Обр. 4. Фрагмент от мраморна ара, намерен недалече от светилището на Монтана, с посвещение на Юпитер, Юнона и Диана. Fig. 4. Fragment d'autel en marbre, trouvé non loin du sanctuaire de Montana, avec dédicace à Jupiter, Junon et Diane*

рактерна не само за района на Монтана през римската епоха, но и за земите, западно от Ескус.[5] Фронтонът (вис. 0,31 м, шир. 0,36 м)

е образуван от две малки колонки, върху които е разположен архиволт, а вътре в полето — релефните фигури на брадат мъж и малко момче. Мъжката фигура е на починалия войник. Той е представен в цял бюст насреща. На лицето, обърнато надясно в 3/4, личи само буйна брада, стилова особеност на портрета от времето след Траян.[6] Облечен е в дреха на дипли, закопчана над дясното рамо с аграфа. На лявата ръка се подават гънки може би на ризница. Фигурата на момчето, представяща починалия син, е от средата на бедрата нагоре. Облеклото е дълга дреха, преметната с дясната ръка през лявото рамо. В лявата ръка има неясен предмет. Над този фронтон има втори, триъгълен с вписани два концентрични кръга — голям и малък, представящи плоско изобразен щит. Вдясно от щита личи връх на копие. В горния ляв ъгъл на плочата е запазен акротер с акантови листа. Между акротера и триъгълния фронтон има мечовиден лист, под него — рог на изобилието, изправен нагоре. В долната част на паметника е имало голям клин за втикване в каменната подставка (обр. 3), която има външни размери 0,48/0,54 м и вдълбаване 0,24/0,21/0,14 м. Подобна подставка от надгробен паметник е известна от с. Горна Бешовица, Врачански окръг.[7]

Надписът в 11 реда е напълно запазен и в него четем:

DM
VLP DOME
TIANVS MIL
LEG IIII FL MIL
ANNIS VII VIXI
T ANNIS XXVII· VLP
LONGINIANV
S· FRATRI· BEN
E MERENTI· ET
FILIO
POS

D(is) M(anibus)
Ulp(ius) Dometianus mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae) mil(itavit) annis VII, vixit annis XXVII, Ulp(ius) Longinianus fratri bene merenti et filio pos(uit).

5

6

● *Обр. 5. Фрагмент от мраморна ара, намерен недалече от светилището на Монтана, с посвещение на Диана. Fig. 5. Fragment d'un autel en marbre, trouvé non loin du sanctuaire de Montana, avec dédicace à Diane*

● *Обр. 6. Фрагмент от каменна плочка, намерен в коритото на р. Златица. Fig. 6. Fragment d'une plaque de pierre, trouvé dans le lit de la rivière Zlatica*

7

8

● *Обр. 7. Мраморна ара, посветена на Херакъл, от вила № 2. Fig. 7. Autel en marbre, dédié á Héraclès, de la villa No 2*
● *Обр. 8. Фрагмент от мраморно статуарно изображение на Херакъл с Киренейската сърна от крепостта на Монтана. Fig. 8. Fragment d'une représentation statuaire en marbre de Héraclés avec la biche Cyrénaïque de la forteresse de Montana*

Буквите на р. 1 са високи 0,055 м, на другите — 0,04 м. На р. 6 има лигатура на буквите L и P. Това е надгробна плоча на Ulpius Dometianus, войник на действителна служба от IV Флавиев легион. Досега от нашата страна са известни два оброчни паметника с надписи на ветерани от този легион.[8] Като се вземе под внимание, че паметникът е поставен от брата на войника и че в надписа се поменава и починал син, чийто образ личи на фронтона, може да се твърди, че техните семейства са живели в Монтана, където е служил войникът. Твърде вероятно е изказаното предположение, че след създаването си около 75 г. и пребиваването в Сингидунум и Виминациум[9] този легион е имал, макар и кратковременно престояване в Рациария.[10] Родовото име Ulpius на двамата братя навежда на предположението, че надписът не е по-късен от средата на II в. При войните на Траян с даките и партите били разместени много легиони и помощни части, между които изцяло или част от IV Флавиев легион. Вероятно легионът е бил в Рациария до дакийските войни, след което при Траян е преместен в Сингидунум.[11] Може би войсковата част, в която е служил Улпий Домециан,[12] е била оставена в Монтана на мястото на изпратената през 114 или 134 г. в Месопотамия Cohors I Sugambrorum veteranum(?).[13] В Монтана винаги е пребивавала войскова част, която заедно с другите от района контролирала интензивния рудодобив и особено златодобива от поречието на р. Огоста. Досега не бе известна войскова част, която да е била тук в периода от преместването на Cohors I Sugambrorum veteranum до 155 г. (когато е спомената vexillatio от Legio XI Claudia).[14]

Наличието на този единствен надпис, който е вероятно от първата половина докъм средата на II в., поставя въпроса, дали в Монтана не е лагерувала част от легиона или някои отделни войници по служебни причини не са престоявали в града, където винаги имало военни части. Тяхното присъствие, което не всякога може точно да се конкретизира и датира, без съмнение е свързано с военното им задължение в града и района му с интензивен златодобив.[15]

При изкоп недалече от светилището на Монтана бяха намерени *два фрагмента от ари*:

5. Мраморен (макс. дълж. на запазената част от надписното поле 0,39 м, шир. 0,26

м, деб. 0,10 м) с латински надпис в непълни 8 реда с посвещение на Юпитер, Юнона и Диана? (обр. 4) :

I O M
ET IVNON[I REGI]
NAE· L· COCCEI[VS]
MARCVS· LEG X[I(CL)]?
PRAEPOSIT N· C· [R· SI]
MVLACRA IP(R?)
CVM ARA IN[VICTAE]
[DI]ANAE EX [V(OTO)],

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
et Iunon[i Regi-]
nae L(ucius) Cocceil[us]
Marcus (centurio) Leg(ionis) X[I (Claudiae)](?)
praeposit(us) N(umeri) C(ivium) R(omanorum) si-]
mulacra I P *vel* R[- - - - - - -]
cum ara in [victae]
[Di]anae ex [v(oto)].

Вис. на буквите на 2 и 3 р. — 0,045 м, 4 р. — 0,042 м, 5 р. — 0,04 м, 6 р. — 0,035 м, 7 р. — 0,032 м, 8 р. — 0,028 м. Л. Кокцейус Маркус е четвъртият известен препозит[16] от Монтана.

6. Мраморен (дълж. 0,45 м, деб. 0,30 м, запазена част от надписното поле 0,28/0,23 м) с латински надпис в непълни 3 реда с посвещение на Диана (обр. 5):

[. . .DI]ANAE
[. . .AD SA]LVTEM
. . .LAELIANI,

[. . .Di]anae
[. . .ad sa]lutem
. . .Laeliani *vel* L(ucii) Aeliani.

Вис. на буквите 0,045—0,05 м. Лицето-посветител може да е Laelianus или Lucius Aelianus.

В коритото на р. Златица при с. Гаганица е намерен от Петър Иванов.

7. *Фрагмент от каменна плочка* (0,06/0,035/0,009 м), върху който са запазени по три букви от 2 реда латински надпис (обр.6):

. . .PED[ES? vel ITATVS? vel ATVRA?]
. . .HSH. . .,

. . .ped[es? itatus? atura?]
. . .h(ic) s(itus) h(eredes)?. . .

Вис. на буквите 0,01 м, шир. 0,008 м, междуредие 0,005 м. Те са с тънки хоризонтални и дебели отвесни хасти със серифи напълно в стила на известния шрифт capi-

9

10

● *Обр. 9. Мраморна ара, посветена на Марс, от вила № 2. Fig. 9. Autel en marbre, dédié à Mars, de la villa No 2*
● *Обр. 10. Мраморна база на полуколона от вила № 2. Fig. 10. Base en marbre d'une demi-colonne de la villa No 2*

11

12

● *Обр. 11. Фрагмент от мраморен надгробен паметник от вила № 3. Fig. 11. Fragment d'un monument funéraire en marbre de la villa No 3*
● *Обр. 12 а, б) фрагменти от мраморна плочка от вила № 3. Fig. 12 а, б) fragments d'une plaque en marbre de la villa No 3*

talis monumentalis.[17] Палеографските особености дават основание да отнесем надписа към I или началото на II в. Ако приемем четенето pedes, peditatus, това може би е плочата на някой войник пехотинец, който се е установил между първите в района на Монтана и е починал тук, а допълването като pedatura[18] навежда на мисълта, че става дума за някой, който е получил земя в района на Монтана.

На 6 км североизточно от Михайловград бе открита антична вила № 2, която представлява голямо робовладелско имение.[19] Освен публикуваните вече паметници с латински надписи[20] при разкопките ѝ през 1978 г. бяха открити нови. Към раннохристиянската базилика от IV в., изградена върху по-стара сграда, била пристроена апсидата и помещения с хипокауст, в зидовете на които бяха вградени две ари и една база за полуколона вероятно от античното светилище:

8. Мраморната *ара* (вис. 1,23 м, горна и долна профилувана част с вис. 0,29 м, шир. 0,51 м, надписно поле с вис. 0,65 м, шир. 0,42 м, дєб. 0,35 м) с латински надпис в 2 реда, посветена на Херакъл (обр. 7):

HERCVLI Herculi
VTS v(o)t(um) s(olvit).

Вис. на буквите на р. 1 0,05—0,055 м, на р. 2 — 0,04 м. Буквата L е с наклонена надолу хоризонтална хаста — белег, характерен за втората половина на III в. По същия начин е изписана тази буква и върху домашния олтар, посветен на Силван и поставен във вътрешния двор на голямата апсидална сграда.[21] Това е вторият надпис от Монтана, свързан с култа на Херакъл, след този, в който богът е с името Алцидес.[22] Също свързани с култа на Херакъл са и фрагментът (обр. 8) от статуарно изображение на бога с Киренейската сърна от крепостта на Монтана[23] и бронзовата статуетка от с. Копиловци, Михайловградски окръг, намираща се в НАМ, София.[24]

9. Мраморната *ара*, от която е отчупена долната третина (вис. на запазената част 0,85 м, вис. на профилуваната част 0,30 м, запазена вис. на надписното поле 0,55 м, шир. 0,435 м), с латински надпис в 2 реда, посветена на Марс (обр. 9):

MARTI Marti
VTS v(o)t(um) s(olvit).

Вис. на буквите 0,045 м, буквата S е висока 0,04 м. Формата на съкращението VTS както в арата, посветена на Силван, така и при тази по-горе, посветена на Херакъл, показва, че надписите са направени от един и същ каменоделец от втората половина на III в. Това е първият надпис от

Монтана, посветен на Марс. А култът към бога е засвидетелствуван тук и от мраморна статуя.[25]

10. Мраморната *база* за полуколона с плинта (0,75/0,75/0,10 м) (обр. 10). Вместо със заоблени форми скоцият и торосът са предадени чрез плоскости. Барабанът има диаметър 0,59 м.

На 5 км югозападно от Михайловград в чашата на новостроящия се язовир, където беше разположено с. Живовци, разкопахме антична вила № 3, от която произлизат:

11. *Фрагмент от мраморен надгробен паметник* (дълж. 0,64 м, шир. 0,26 м, деб. 0,21 м) с латински надпис в непълни 7 реда (обр. 11):

O
. . .NTO VI
[XIT A]NNIS LXV
. . .E PVBLI
. . .QVAE V. . .
. . .C·IIIC
. . .E?(F?)T.

Различна височина на буквите: р. 2 и 3 — 0,06 м, р. 4 — 0,05 м, р. 5 и 6 — 0,045 м. На р. 1 личи само част от буквата O, а в буквата O от р. 2 са вписани V и I. На р. 6 между буквите I и C двете отвесни хасти са високи само 0,02 м. На р. 7 личи горната част от буквите E (или F) и T. Починалият е бил на 65 години. Палеографските особености дават основание надписът да се отнесе към II или началото на III в.

12. *Два фрагмента от мраморна плочка* с латински надпис (обр. 12):

единият (дълж. 0,13 м, шир. 0,09 м, деб. 0,025 м) със запазени по няколко букви в 4 реда:

. . .O
. . PLVS . .
. . TVV. . .
. . IVN. . .

Вис. на буквите 0,03 м; само на р. 2 се чете цялата дума plus, в която буквата L е с наклонена надолу хоризонтална хаста, което дава основание надписът да бъде отнесен към втората половина на III в.;

другият (дълж. 0,085 м, шир. 0,085 м, деб. 0,015—0,018 м) със запазени до три букви в 3 реда:

. . .ES. . .
. . .MPT. .
. . .VER. .

Вис. на буквите 0,03 м.

Палеографските особености, размерите и формите на буквите и предварителното изчертаване на редовете ни позволяват да приемем, че двата фрагмента са от една и съща плочка независимо от разликите в дебелината.

[1] Г. Кацаров. Антични паметници от България. — ИАИ, VI, 1930—31, с. 127, обр. 117; Т. Ковачева. Новооткрити гробове от Ескус.— Археология, X, 1968, с. 68, обр. 2.

[2] Д. Джонова. Могилни погребения от Видинско.— Археология, IV, 1962, с. 33, 35, обр. 7 а,б, обр. 10 а,б.

[3] Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. — ИАИ, XII, 1938, с. 267—269, обр. 70—73; К. и Х. Шкорпил. Милиарни стълбове от гр. Русе. — ИВАД, V, 1912, табл. V 1—3.

[4] Hr. Danoff. Lateinische Inschriften aus Nordwestbulgarien. — AB, XXXI, 1939, p. 110, n. 14; Д. П. Димитров. Надгробни плочи от римско време в Северна България. С., 1942, с. 58.

[5] Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 105.

[6] Д. П. Димитров. Особености на римския портрет в Тракия и Македония. — ГСУ ИФФ, XXXIX, 1942—43, с. 10.

[7] Т. Иванов. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско. — Археология, IV, 1962, 2, с. 46, обр. 6.

[8] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. I. С., 1949, с. 11, № 31, 32.

[9] RE. XII, 1925, p. 1364—66: Legio.

[10] B. Filov. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian. Leipzig, 1906, p. 53, 71; Б. Геров. Цит. съч., с. 11.

[11] B. Filov. Op. cit., p. 53, 54.

[12] В Dometianus вместо Domitianus личи местно провинциално произношение на това име.

[13] В. Велков. Приноси към историята на римските градове в България. II, Монтана (дн. Михайловград). — В сб.: Чипровци 1688—1968. С., 1971, с. 108; В. Герасимова. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н.е. — Археология, XII, 1970, 4, с. 24.

[14] В. Велков. Цит. съч., с. 108.

[15] Г. Александров. Антични крепости в района на Монтана (дн. Михайловград). — В сб.: Чипровци 1688—1968. С., 1971, с. 126—127, 132; В. Велков. Рудодобиване и минно дело в древна Тракия. — Год. на Нац. политехн. музей, 2, 1972, с. 25;Г. Александров. Добив на злато в района на античната Монтана (дн. Михайловград). — Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа. Варна, 1975, с. 118—126; Латински надписи от Монтана (дн. Михайловград). — Векове, 1977, 5, с. 52.

[16] Б. Геров. Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи. — ГСУ ИФФ, XLII, 1945—46, с. 26.

[17] В. Йончев. Шрифтът през вековете. С., 1974, с. 46—47.

[18] В. Герасимова. Стратиграфски сведения за кадастрални измервания в околностите на гр. Шумен. — ИНМШ, VI, 1973, с. 220 и сл.

[19] Г. Александров. Антична Вила № 2 край Михайловград. — ИМСЗБ, IV (под печат).
[20] Г. Александров. Латински надписи от Монтана, с. 54—56, № 4—8.
[21] Пак там, с. 54, № 4, обр. 4.
[22] Пак там, с. 60, № 14.
[23] Г. Александров. Резултати от разкопките на Калето в Михайловград. — ИМСЗБ, I, 1977, с. 279.
[24] Б. Дякович. Археологически излет в Крайдунавска България. — СбНУ, XX, 1904, с. 15, обр. 5; L. Ognenova-Marinova. Statuettes en bronze du Musée archéologique à Sofia. S., 1975, p. 86, 87.
[25] А. Цветков. Новооткрити старини. — ИАИ, VIII, 1934, с. 449.

Inscriptions et autres trouvailles antiques de Montana (Mésie Inférieure)

G. ALEKSANDROV

(Résumé)

On publie 8 inscriptions et 4 autres trouvailles de Montana en Mésie Inférieure (actuellement Mihajlovgrad) et de deux villas antiques voisines de la ville. Cinq des inscriptions sont dédicatoires et trois — funéraires. L'une est d'un soldat de la legio IV Flavia, enseveli à Montana. Pendant la domination romaine dans la ville campaient des unités d'armée, mais en même temps ici séjournaient des militaires peut-être en service, lié probablement à l'extraction d'or intensive dans la région. On publie une deuxième inscription de Montana, consacrée à Héraclès et une première, consacrée à Mars.

Символ на света в някои прабългарски паметници

ЖИВКО АЛАДЖОВ

Известно е, че чрез архитектурата и градоустройството могат да се изразяват някои космологични възгледи. В центричните планировки и изображения от дълбока древност се представя идеята за микро- и макрокосмоса, света и вселената. Те предопределят характера и еволюцията на култовите и дворцовите съоръжения в Близкия и Средния изток още от началото на I хилядолетие пр. н. е.[1] Такива планировки и изображения се срещат и в Хазарския хаганат,[2] Чувашия,[3] Западна Европа[4] и имат същото или подобно значение.

Аналогични концентрични съоръжения, планове и рисунки се срещат и в някои архитектурни,[5] градоустройствени, релефни и графитни паметници от времето на Първото българско царство. Основен елемент в тях са центричните (вписани един в друг) правоъгълници или квадрати, правилно ориентирани спрямо посоките на света. Със средствата на архитектурата тази система е изразена в няколко своеобразни паметника от Плиска, Преслав и Мадара, които се тълкуват като прабългарски храмове-капища.[5] Друга форма има капището до скалата в Мадара,[6] но това вероятно е било обусловено от изискванията на култа към свещената скала. Някои автори считат, че в случая се касае за летен дворец, а не за езически храм.[7] Като не се смята този, досега известните прабългарски храмове-капища са 4 на брой и се намират в Плиска — до жилищния дворец[8] (обр. 1) и под Дворцовата църква,[9] в Мадара[10] (обр. 2) и в Преслав.[11] С изключение на капището до жилищния дворец в Плиска останалите са преустроени

1

● *Обр. 1. Останки от капището до Малкия дворец в Плиска. Fig. 1. Vestiges du sanctuaire près du Petit palais à Pliska*

по-късно в християнски църкви, а това безспорно е променило доста техния първоначален вид. Въпреки някои минимални различия в плана и размерите храмовете си приличат, правилно са ориентирани по посоките на света, а дългата им ос обикновено е с посока север—юг с незначителни отклонения на изток или запад (обр. 1, 4 *а* —*в*). По всяка вероятност те са се състояли от три вписани правоъгълника, както се вижда от плана на капището до двореца в Плиска и на това в Преслав. Най-вътрешният квадрат или правоъгълник е представлявал вероятно жертвеник, поради което при преустройството на езическите храмове в християнски е бил унищожен до основи, като се е запазил само в капищата в Плиска и в Преслав.

Храмовете-капища от старобългарските центрове с вписани един в друг правоъгълници трябва да се разглеждат като посветени на върховния бог на прабългарите — Тангра (Тенгри хан).[12] Разглежданата система, символ на вселената и света, е в основата на плана на тези храмове, защото е претърпяла еволюция и се е превърнала и в символ на световния господар Тангра.

В градоустройствената схема на Плиска с трите концентрични укрепления с форма на четириъгълници, вписани един в друг (обр. 4 *г*),[13] на аула на Омуртаг при с. Хан Крум с двете концентрично вписани правоъгълни укрепления,[14] на Преслав — в първия период, с четириъгълната крепост и разположената в центъра ѝ вероятна сграда[15] или цитадела се разпознава същата схема, каквато и на прабългарския храм на върховния повелител Тангра. Приликата между тези две групи схеми става очебийна, ако се вземе пред вид и това, че са ориентирани правилно спрямо посоките на света, а при Плиска — с дългата си ос към север—юг.

Прабългарският хан е бил държавен и духовен глава — първожрец. Тази двойна роля на царя се среща и у други народи.[16] Нещо повече, ханът се считал за поставен от бога, негов наместник на земята. Дори

2

● *Обр. 2. Останки от капището под основите на по-късна църква в Мадара. Fig. 2. Vestiges du sanctuaire sous les fondements d'une église plus récente à Madara*

той самият бива считан направо за бог и тачен като такъв.[17]

Ханските резиденции са обозначени в епиграфските паметници със специални термини — дворец, дом.[18] Към тях са употребени и суперлативите всеславен, преславен.[19] Всичко това ни води до мисълта, че дворците и жилищата на хана били устроени така, че да „внушават на простия народ чувството на превъзходство на господарите и вяра в божието предопределение на тяхната власт и могъщество“[20].

За доказване на особената почит, свещеност на ханското жилище ще си послужим с пример. Върху каменен блок, вграден в северната стена на Малкия дворец в Плиска, беше открита графитна скица.[21] Тя беше изтълкувана като план на най-вътрешната цитадела с жилището на хана в Плиска[22] или пък символно изображение на дворец-крепост.[23] В случая интересното е, че неизвестният чертожник встрани от скицата е сложил знака ипсилон с две вертикални хасти. Многобройни са примерите от Плиска и Преслав, където наред с ипсилона се среща и християнският кръст, т. .е тези два знака са били еднозначни и равностойни в съзнанието на тогавашния човек, но се отнасят към различни култове.[24] В плана, скициран върху блока от Малкия дворец, със знака ипсилон с две хасти неизвестният художник е искал да покаже свещеността, неприкосновеността на това място — жилището на хана — за обикновения човек.

Известни отклонения и различия от основната схема в системата на храмовете и най-вече в системата на укрепяване на ханските резиденции трябва да се отдадат на изискванията и принципите на укрепяването, както и на особеностите на местността. Същото се отнася и до размерите на тези съоръжения, както и до съотношението между отделните им части.

Разглежданата от нас схема се среща и в т. нар. фигура „дама“ или „вавилон“, графично изобразявана върху каменните бло-

кове от центровете на Първото българско царство,[25] а също врязвана чрез дълбоки жлебове върху по-големи каменни плочи.[26] Близки до тези са фигурите от Саркел.[27]

Изобилието на посочените знаци върху строителни материали може да се обясни единствено с магическото, символното им предназначение, така както по-късно върху същите паметници се появяват множество кръстове. Именно така, със символно предназначение може да се обясни наличието на такава фигура върху гърба на надгробната плоча на Мостич (обр. 4 *д*). Изследвачът допуска, че тя е нарисувана преди изрязването на надписа.[28] Но плочата според него е била изрязана по линия, направена със същото острие. И още, раннохристиянският символ, с който започва надписът-розета, е бил предпочетен пред утвърдилия се вече християнски кръст. В гроба липсва „дори минимален християнски инвентар"[29], така необходим на всеки християнски служител. Всички тези факти ни карат да мислим, че Мостич не ще да е бил толкова ревностен християнин. Макар и черноризец, той дълбоко в себе си оставал верен на езическия бог. Духовният синкретизъм, зародил се след налагането на християнството, изглежда, е имал здрави корени за доста продължително време. Вече посочихме примера с ипсилона и християнския кръст. Такива късни реминисценции в същност не са рядкост.[30] Доста дълго време след налагането на християнството този символ постепенно загубва магическото си предназначение и се превръща в обикновена фигура за игра.[31] Именно такова е предназначението на фигурите от цокълния ред квадри на крепостната стена в Преслав.[32]

Изчертаването на този символ е целяло свръхестествената сила да се разпростре над носителя на този знак. Прабългарите са вярвали, че свръхестествената сила може да се дължи и на магически знакове, думи и образи.[33] И по-късно символичните и схематични изображения се запазват, но те вече отразяват нови представи и служат на новата религия. Такива са многобройните рисунки на кръстове и графитното изображение на черква от Кръглата църква в Преслав.[34]

Освен в графитни изображения фигурата „дама" се среща и на по-големи каменни плочи. Три такива плочи се намират в лапидариума на музея в Плиска (обр. 3), една, открита в с. Хитово,[35] се намира в ОИМ, Толбухин, една — в ОИМ, Шумен,[36] и една — в ГИМ, Провадия. Изясняването на характера на тези паметници има голямо значение както за самите тях, така и за подобните графитни изображения. Докато за част от графитите може да се допусне, че са служили в по-късен етап за игра на „дама", то за друга, както и за паметниците с издълбани дълбоки жлебове това е невъзможно. Паметниците с изрязани дълбоки жлебове трябва да се свържат с другите каменни паметници от този тип, които някои автори определят като жертвени камъни,[37] а други — като преси за вино.[38] Каменните плочи с издълбани жлебове във формата на странната фигура „дама" не са могли да служат във винопроизводството по следните причини:

3

● *Обр. 3. Жертвен камък от лапидариума на Музея при старините в Плиска. Fig. 3. Pierre sacrifitoire du lapidarium du Musée près des antiquité à Pliska*

1. Дошлите на Балканския полуостров славяни и прабългари не познавали отглеждането на лозата.[39] Те наследили в тази област традициите, зародили се в отглеждането на лозата и преработката на плодовете ѝ у траки, гърци и римляни.[40] И до днес се срещат преси за вино, които имат античен произход[41] и са изработени от дърво.[42]

2. Както отбелязахме, традициите в лозарството и винарството водят своето начало още от античността. Освен чрез преси гроздето било мачкано и с крака в шарапхани и кораби, които се употребяват и до днес.[43] Шарапханите, корабите и каменни-

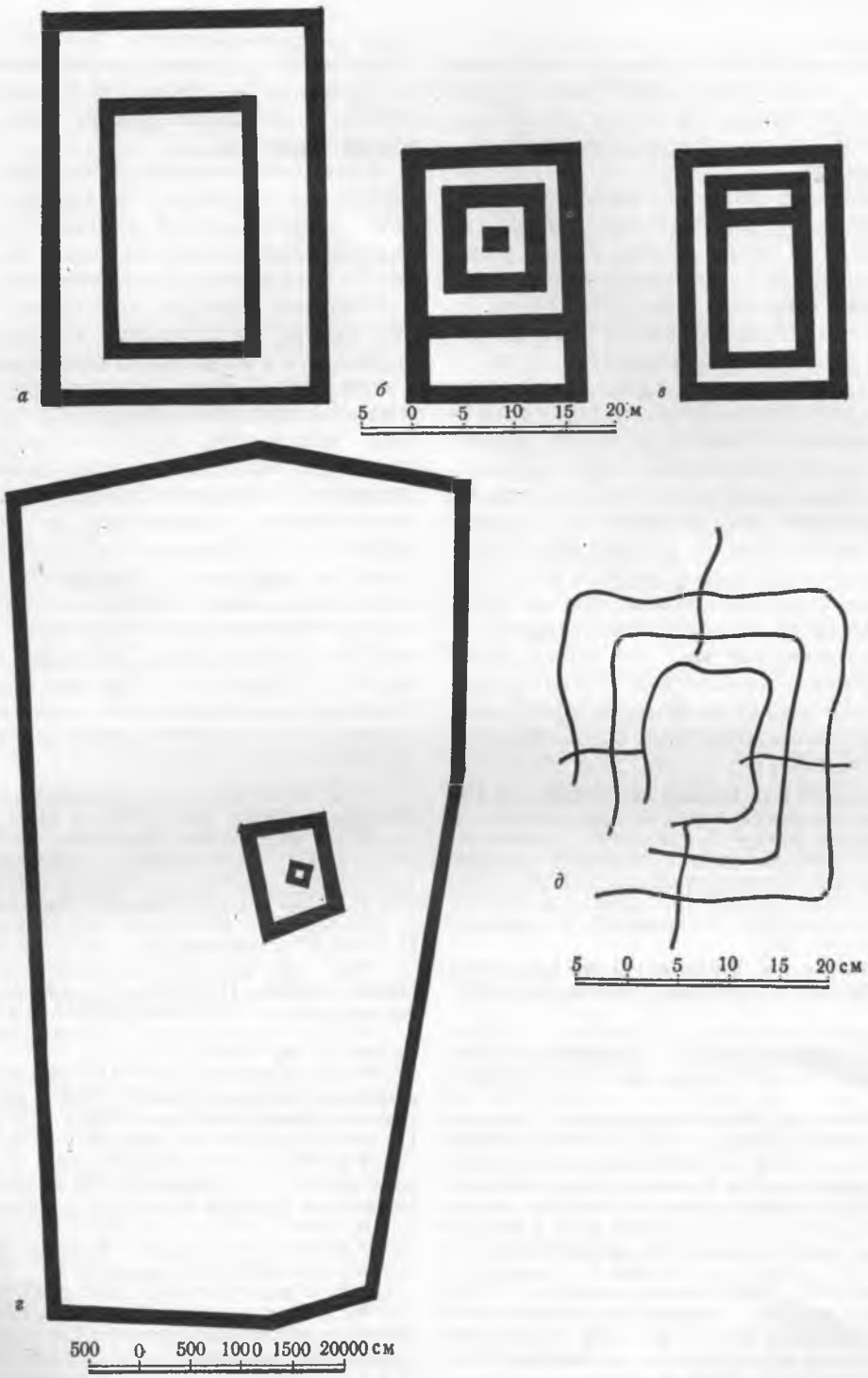

4

● *Обр. 4. Планови схеми с концентрично вписани четириъгълници на: а) капището под Дворцовата църква в Плиска; б) капището до Малкия дворец в Плиска; в) капището в Мадара; г) укрепленията на Плиска; д) фигурата „дама" върху гърба на надгробната плоча на Мостич. Fig. 4. Schémas de plans avec des quadrilatères gravés concentriquement: а) du sanctuaire sous l'église de la cour à Pliska; б) du sanctuaire près du Petit palais à Pliska; в) du sanctuaire à Madara; г) des fortifications de Pliska; д)de la figure „dame" sur le dos de la stèle funéraire de Mostič*

те корита за винодобив трябва да имат малка площ, за да могат да се обслужват от един и по-рядко от двама души, и сравнително високи стени, за да побират значително количество грозде.

Разглежданите каменни плочи с врязани жлебове не отговарят на горните две условия, тъй като нямат високи стени, релефът им достига едва до няколко сантиметра, а иначе имат твърде голяма площ. Явно е, че те нямат никаква връзка с употребяваните и до днес дървени винарски преси.

Тези каменни плочи са служели за жертвени камъни.[44] Върху горната им повърхност обикновено е вдълбано малко коритце,[45] в което се е събирала кръвта на жертвеното животно. В дъното на това коритце са врязани жлебове във формата на „дама". Тези жлебове са имали двояко предназначение: да отвеждат кръвта в страничен съд, където била събирана; освен това — кръвта на жертвеното животно била считана за седалище на орендата му,[46] тя е била един от най-основните компоненти в жертвоприношението и е служела за важни ритуални цели[47] — фигурата, очертана от жлебовете, е имала най-главното предназначение в този паметник — символно-магическото. Тя именно е давала отправния адрес на жертвеното животно.

Считаме, че може да се предположи с достатъчно основание, че системата от вписани правоъгълници е символ на света. Всички горепосочени паралели са достатъчни. В паметниците от езическия период на българската държава този символ е претърпял своята по-нататъшна еволюция — превърнал се е и в символ на световния господар и повелител Тангра, поради което тази система стои в основата на прабългарския храм. След налагането на християнството като държавна религия символът загубва своето значение. В столицата Преслав схемата на концентрично укрепяване се запазва, но формата и принципите на изграждането на града са вече други. Разрушени са прабългарските капища, забравени са и жертвениците. Единствено графичните изображения на концентрично вписани правоъгълници се срещат като отглас от миналото. Те обаче са изпълнени със съвсем ново съдържание и служат за обикновена игра на „дама".

[1] Л. Лелеков. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточноиранских народов в первой половине I тысячелетия до н. э. — В: История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). М., 1976, с. 15.

[2] С. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, с. 34, 178.

[3] П. Денисов. Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969, с. 74—76.

[4] L. Sharbonneau-Lassay. L'Esoterisme de quelques symboles géometriques chrétiens. — Etudes tradicionnelles, 59, 1958, № 346, p. 54—59.

[5] К. Миятев. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, с. 73—77. Това мнение се оспорва от: С. Бобчев. По въпроса за т. нар. „храм с квадратен план" в Европа през късножелязната епоха. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958; с. 635; С. Михайлов. За произхода на античните материали от Плиска. — Археология, II, 1960, 1, с. 20, бел. 6; Разкопки в Плиска през 1959—1961 година. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 31 и сл. Тези твърдения са лишени от основания, вж.: С. Бояджиев По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. — В: Арх ек урата на Пъ вата и Ето ата сл арска държава. С., 1975, с. 57.

[6] Г. Фехер. Прабългарски паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите.— ГПБМ, 1927, с. 147.

[7] С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 120.

[8] С. Михайлов. Археологически материали от Плиска.—ИАИ, XX, 1955, с. 71—77 и обр.21.

[9] С. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 242.

[10] К. Миятев. Цит. съч., с. 73—77. Той обаче смята, че капището е наследило по-ранна християнска църква, а вероятно е обратното.

[11] С. Станчев. Велики Преслав. С., 1966, с. 62—63; В. Иванова-Мавродинова. Преслав. Пътеводител. С., 1974, с. 28—29.

[12] В. Бешевлиев. Религията на прабългарите. — БИБ, III, 1930, II, с. 45; Вярата на първобългарите. — ГСУ ИФФ, XXXV, 1, 1939, с. 2—62.

[13] С. Михайлов. Археологически материали, с. 50, обр. 1.

[14] В. Антонова, Ц. Дремсизова. Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.). — Археология, II, 1960, 2, с. 28—30, обр. 2.

[15] Д. Овчаров. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 110.

[16] В. Бешевлиев. Вярата на първобългарите, с. 40—41; Религията, с. 48.

[17] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 38.

[18] С. Ваклинов. За характера на ранната българската селищна мрежа в Североизточна България. — Археология, XIV, 1972, 1, с. 12; С. Михайлов. За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав. — Археология, XIV, 1972, 1, с. 5.

[19] С. Станчев. Велики Преслав, с. 33—34.

[20] К. Миятев. Архитектурата на Българското Средновековие. — В: Кратка история на Българската архитектура. С., 1961, с. 63.

[21] С. Михайлов. Археологически материали, с. 110, обр. 47.

[22] Д. Овчаров. Ранносредновековно българско въоръжение и снаряжение. — ВИСб, XLIV, 1975, 2, с. 113, обр. I 15.

[23] П. Георгиев. Знак-идеограма от Плиска. — Векове, VII, 1978, 1, с. 68.

[24] Д. Овчаров. За прабългарските амулети. — МПК, XVII, 1977, 1, с. 10—12.

[25] Т. Тотев. За една игра в средновековна България. — Археология, XIV, 1972, 3, бел. 41.

[26] С. Бояджиев. Цит. съч., с. 75.

[27] М.И.Артамонов.Саркел—Белая Вежа.— МИА СССР, 62, 1958, с. 24, 27 и обр. 13. По въпроса за фигурата „вавилон" и нейното развитие вж. Б. И. Рыбаков. Архитектурная математика древнерусских зодчих. — СА, 1957, 1, с. 88; Русские системы мер длины XI—XV веков. — СЭ, 1949, 1, с. 90—91 (под линия).

[28] С. Станчев. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 5—6.

[29] Пак там, с. 18.

[30] В. Бешевлиев, Вярата на първобългарите, с. 40.

[31] За играта дама вж.: Т. Тотев. Цит. съч., с. 38.

[32] Разкопки на ст. н. с. Д. Овчаров.

[33] В. Бешевлиев. Религията, с. 33.

[34] Тази рисунка вероятно представлява вертикален разрез на църква, вж. Д. Овчаров. Ранносредновековно българско въоръжение, с. 113.

[35] От значение е фактът, че край селото има селище от времето на Първото българско царство: Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., б. г. (страниците в изданието не са посочени).

[36] В. Антонова. Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско.— ИНМШ, III, 1965, с. 25—29.

[37] Х. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898, с. 115—116, 165—166; Първобитните люде в България. Пловдив, 1896, с. 6—8, 10, 14—15; Североизточна България в географическо и археологическо отношение. — СбНУ, VII, 1892, с. 66—70; К. Шкорпил. Строительные материалы. — ИРАИК, X, 1905, с. 160; Памятники в окрестностях Абобской равнины. — ИРАИК, X, 1905, с. 398—400, 413—415.

[38] Г. Джингов. Средновековната винарница в Патлейна. — Археология, III, 1961, 4, с. 26, бел. 8.

[39] М. Чуклева. Етнографско изследване на традиционното лозарство и винарство в селищата по Българското Черноморие южно от Стара планина (кандидатска дисертация). С., 1971, с. 56.

[40] Пак там, с. 57.

[41] Пак там, с. 176; Т. Герасимов. Преса за вино от Североизточна България. — Български народ, II, 1947, 1, с. 8—9.

[42] М. Чуклева. Цит. съч., с. 175; Т. Герасимов. Цит. съч., с. 8—9.

[43] М. Чуклева. Цит. съч. Албум, обр. 34, 35.

[44] Вж. доводите на Х. и. К. Шкорпил в цит. в бел. 37 лит.

[45] Това особено добре личи в паметника от с. Хитово.

[46] В. Бешевлиев. Вярата, с. 54.

[47] Пак там, с. 42—53; В. Бешевлиев. Религията, с. 48—52; Г. Фехер. Цит. съч., с. 152.

Symbole du monde dans certains monuments protobulgares

Ž. ALADŽOV

(Résumé)

L'auteur étudie certaines conceptions cosmologiques reflétées dans maints monuments de la culture matérielle. Comme on sait, par des plans et des représentations concentriques on représente dès la haute antiquité l'idée du micro- et macrocosmos, de l'univers et du monde. Ces plans prédéterminent le caractère et l'évolution des constructions cultuelles et de la cour dans le Proche et le Moyen Orient dès le début du Ier millénaire av. n. ère. Pareils plans et représentations se rencontrent également dans le khaganat des Khazars, en Tchouvachie, en Europe Occidentale pendant les différentes époques et ont la même ou pareille signification. Pareils constructions, plans et dessins concentriques se rencontrent également dans certains monuments du temps du Premier royaume bulgare — les sanctuaires protobulgares de Pliska, Madara et Preslav, le schéma des fortifications de Pliska, de l'aul d'Omurtag près du village Han Krum et de Preslav (première période), les pierres sacrificatoires et certaines représentations graphitiques. Elles ont toutes pour base une figure retracée de deux ou plusieurs rectangles ou carrés (fig. 1—4), qu'on peut considérer précisément comme symbole du monde. Outre les parallèles indiqués des différentes régions du monde et des differentes périodes de temps, l'auteur relève comme preuve aussi certains traits caractéristiques de la religion protobulgare, de la culture spirituelle et matérielle de la période païenne de l'Etat bulgare (681—865).

Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж

ВЕРА Н. ЗАЛЕСКАЯ

В колекцията от византийски паметници на Държавния Ермитаж вниманието ни привлече двустранен бронзов медальон с антропоморфно изображение и гръцки надпис. Предметът е постъпил през 1904 г. от сбирката на Р. Мартин, който го е получил в Константинопол.[1] Съединените чрез шарнир страни на медальона имат овална листовидна форма, външната им повърхност е гладко полирана, като централната им част е леко повдигната и образува нещо като ръб, който минава по дължината на листото, заострено в краищата. На вътрешната повърхност на едната страна е представено изображение на човешко лице с разчорлена коса и брада, а другата страна е разделена чрез вертикални линии на четири колонки, запълнени от разположените една под друга гръцки букви: *ΑΣΦΑΛ|ΟΥΜΗΤΡΗ8Κ|ΛЄΗ* (обр. 1 *а—в*).

Медальонът има голяма халка (обр. 1 *б*), която в долната част минава в скобка с извити краища, между които е разположено шарнирно устройство, съединяващо страните и даващо възможност свободно да се движат на закрепващата ги ос (обр. 1 *в*). Подобно устройство имат повечето византийски енколпиони. Разликата се състои само в това, че при последните краищата на излизащата от халката скоба са разположени между ушите на страните на енколпиона, а при разглеждания предмет те са от външната страна в краищата на оста. Страната, на която е изобразено човешко лице, има две уши, а страната с гръцкия надпис — едно. Двете страни са лети, изображението и надписът са изпълнени чрез гравиране, а някъде само са очертани контурите в повърхността на метала.

Детайлният анализ на буквените начертания във вертикалните колонки позволява да се установи наличието на свързан надпис. Действително, ако приемем, че „*ΟΥ*“ и лигатурата със същото значение са окончания на думи в родителен падеж,ед. ч., надписът се разделя на три думи — *ΑΣΦΑΛΟΥ ΜΗΤΡΗ8 ΚΛЄΗ*. Като внесем съответните поправки и допълним пропуснатите букви, получаваме формулата *ἀσφαλοῦ(ς) μητρῆ⟨ς⟩ κλε⟨ι⟩(ς)* — ключ на защитена вътрешност.[2] Съдържанието на надписа показва, че се касае за амулет със своеобразно устройство.

Върху известните ни византийски амулети подобна формула се среща за първи

● *Обр. 1. Двустранен бронзов амулет преславски тип от Държавния Ермитаж: а) разтворен: антропоморфно изображение и надпис на гръцки език; б) затворен; в) разтворен, профил. Fig. 1. Amulette bilatérale en bronze du type Preslav de l'Ermitage: а) ouverte: représentation anthropomorphe et inscription en langue grecque; б) fermée; в) ouverte, profil*

път. Тя е засвидетелствувана само в писмените извори, където се споменава като предложен от Соломон (има се пред вид приписваният на библейския цар магически трактат „Заветът на Соломона“) начин за предпазване от пакостните демони.[3] Сходни формули се срещат в проповедта на Евсевий Емески,[4] в житието на Амфилохий, епископ на Икония,[5] в апокрифните съчинения „Евангелие от Никодим“[6] и „Деянията на апостол Тома“[7]. В тези извори за разлика от амулета от Ермитажа става дума не за защищаван от злото човек, а за дверите (*τὰς ἠσφαλισμένας θύρας*) на храм. Приложена към последните, заклинателната формула върви по-логично, тъй като в нея става дума за ключ.

Ако страната с гръцкия надпис няма аналогии сред амулетите, изображението, поместено на другата страна на амулета, както и цялата му структура позволяват да отнесем разглеждания паметник към доста многочислена и сравнително точно определена група паметници. Това са българските амулети от IX—X в., наричани още (без достатъчно основание) печати, върху които са вдълбани изображения на човешки лица (или маски), на животни и птици. Някои от тези предмети имат гръцки надписи със съдържание, обикновено за такъв род паметници, а други — прабългарски руни.[8] По структурата си, а също по техническите, иконографските и стиловите белези най-голямо сходство с разглеждания тук амулет показват образците, които се пазят в Археологическия музей в Преслав.[9] Аналогична структура имат намерените близо до Преслав двустранни медальони (инв. № 2252 и 2253), на първия от които (този с изображение на човешка фигура и животно) (обр. 2) страните имат кръглолистовидна форма, а на втория (с изображение на конник и орел) — яйцевидна, т. е. аналогична на формата на страните на амулета от Ермитажа. Сходен е и характерът на изпълнението на изображенията. Контурите им са грубо врязани в повърхността на метала, при което отделни детайли са предадени не с гравирани линии, а с точки. Такива три точки-вдълбавания са разположени в края на тази страна на амулета от Ермитажа, която е с изображение на брадато лице, наблюдават се и върху единия амулет от Преслав (инв. № 2252). Тъй като тези точки-вдълбавания се срещат не само върху един паметник (при това прави впечатление броят им — 3), появата им върху разглежданите амулети едва ли е случаен и чисто декоративен прийом. Вероятно те са имали символично значение, засега неизвестно за нас.

● *Обр. 2. Отпечатък от двустранен амулет (инв. № 2252) от Археологическия музей в Преслав с изображение на човешка фигурка и животно. Fig. 2. Empreinte d'amulette bilatérale (No d'inv. 2252) du Musée archéologique à Preslav avec représentation de petite figure humaine et d'animal*

2

Изображението на амулета от Ермитажа е изпълнено крайно грубо и схематично: носът и веждите са издълбани в метала с една плътна линия, очите — като две провъртени вдлъбнатини чрез завъртване, с такива вдлъбнатини са предадени и ушите, обърнати и неестествено стърчащи, като че излизащи от бузите. Лицето на изобразеното същество е покрито с гравирани щрихи, сливащи се с предадената по същия начин брада така, че лицето изглежда обрасло с груба четина. Това му придава звероподобен характер и превръща образа в нещо средно между човек и животно (обр. 1 *а*).

Подобни белези имат и преславските амулети: схематично набелязаните черти на лицето имат груб, шаржиран характер, огромните неестествено обърнати уши се сливат с разчорлената и заемаща цялата повърхност на медальона коса и брада.[10] Изображения от този род са известни не само от преславските амулети, а се срещат и върху други български паметници от тази епоха: релефи, керамика, скъпоценни съдове.[11] Подобни изображения Н. Мавродинов[12] и ред други български изследвачи [13] считат характерни за паметниците от предхристиянския период на българската култура и ги свързват с езическия култ на предците: такива антропоморфни изображения се тъл-

куват от тях било като някакъв образ на прародител-защитник от злите сили, било като символизираща този прародител маска, която шаманите поставяли при съответните култови церемонии.[14]

Като имаме пред вид казаното, трябва да признаем, че по своята структура, размерите и формата, стила и иконографията на изображението амулетът от Ермитажа трябва да се отнесе към групата на българските амулети. Те съгласно обстоятелствата и мястото на намирането и съпровождащия ги материал е прието да се считат за изработени в Преслав и се датират в IX—X в.[15]

На това определение не противоречат епиграфските особености на разположения върху амулета от Ермитажа надпис. Характерът на начертанията на буквите е съвсем небрежен, някои от тях трудно се различават. Отсъствуват всякакви определени признаци, които да позволят да се датира паметникът. Единствено лигатурата на *Σ* и *Φ* — ако това действително е лигатура, а не е резултат от небрежността на майстора, зачертал при изпълнението на надписа една буква с друга — говори за следиконоборческо време. Надписът изобилствува с грешки, между които съществено е прибавянето на окончанието за мъжки род към основата за женски род (*ἡ μήτρα* в род. падеж, ед. ч. е *μητρῆς*, а не *μητροῦ*). Тази грешка вероятно издава ръката на негръцки майстор и потвърждава предложеното по-горе определение на паметника. Той е една от още неизвестните разновидности на българските амулети преславски тип.

Значението на публикувания паметник не се ограничава с това. Той разширява познанията ни за видовете византийски амулети. Паметникът от Ермитажа може да се съпоставя с последните както по съдържанието на надписа, свързан с магическите текстове на „Завета на Соломон", с които се свързват болшинството заклинания и образи върху византийските амулети, така и донякъде по характера на изображенията.

Антропоморфни изображения, подобни на представените върху българските амулети, са известни още от елинистическите и римските филактерии, което е свързано с почитането на Дактилите — варвароподобните демони, разглеждани като покорители на враждебните на човека природни сили.[16] Съгласно средновековните магически представи подобни функции имали цар Соломон и ангел Аралаф, изобразявани на византийски амулети от IV—VI в.[17] Такива функции е притежавала и поставяната по амулетите от X—XIII в. змееобразна фигура — покорител на многоименния зъл дух.[18] Нейният звероподобен лик [19] е сходен с антропоморфния образ на медальона от Ермитажа.

И така българските амулети с цялото си своеобразие са интересни не само като локален тип амулети, но и като особена група паметници, имаща редица общи черти с античните и средновековните амулети, които получили разпространение по цялото Средиземноморие. Публикуваният амулет разширява познанията ни за последните, като дава възможност да си представим вида на недостигналите до нас византийски филактерии с особена заклинателна формула, в която се споменава ключ за „защитена същност". Освен това, доколкото тази формула се е запазила само в апокрифните текстове като „Деянията на апостол Тома"[20] и „Евангелие от Никодим"[21], първият от които е изпитал значителното въздействие на гностицизма, публикуваният амулет представлява интерес и като паметник, свързан, макар и косвено, с разпространението през IV—VII в. на еретическите учения.

[1] Предметът (инв. № ГЭ *ω* 188) е постъпил от Археологическата комисия на 21 май 1904 г. /№ 1058 — Каталог отделения средних веков и эпохи возрождения императорского Эрмитажа. 1904, № 7528. Размери на медальона: вис. 0,046 м. макс. шир. 0,015 м, размери на страните: вис. 0,021 м, шир. 0,015 м.

[2] В дадената формула *ἡ μήτρα* трябва да се превежда не в буквалния смисъл „майчина утроба", а с по-общото понятие „вътрешност" („същност"). Срв. съответстващия превод на аналогичния термин *ἡ ἐστήρα* в заклинателните надписи върху византийските амулети с изображение на змей: V. N. Zalesskaja. Amulettes byzantines magiques et leurs liens avec la littérature apocryphe. — Actes du XIVe Congrès international des études byzantines. III. Bucarest, 1976, p. 244.

[3] E. A. Sophocles. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Period. I. New York: *ἀσφαλίζω*.

[4] Eusebii Emeseni oratio I. — In: J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series Graeca, LXXXVI, 1, col. 520 c.

[5] S. Amphilochii Vita. — In: J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series Graeca, XXXIX, col. 20 b.

[6] Evangelium Nicodemi. — Evangelia apocrypha. Lipsiae, 1876, 1 (XVII), 2, p. 323.

[7] Consummatio Thomae. — Acta apostolorum apocrypha. Lipsiae, 1851, 2, p. 236.

[8] Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — В сб.: Преслав. I. С., 1968, с. 173—180; T. Totev. Sur un groupe d'objets découverts à Preslav à représentations et mar-

ques. — Byzantinobulgarica, III, 1969, p. 133—153; В. Бешевлиев. Първобългарски амулети. — ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 53—64; С. Машов. Амулети кончета във Врачанския музей. — МПК, 1974, 2—3, с. 65—67; С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI—IX в. С., 1977, с. 185.

[9] Т. Тотев. Цит. съч., с. 173, обр. 1 а, 3; T. Totev. Op. cit., p. 149—150, fig. 19, p. 150—151, fig. 20. Изказвам благодарност на ст. н. с. Т. Тотев за изпратените снимки на преславския амулет, инв. № 2252, а така също за сведенията относно новия още неиздаден двустранен амулет, намерен през 1978 г. близо до Преславския манастир в пластове от IX—X в.

[10] В. Бешевлиев. Цит. съч., обр. 1, 2.

[11] Пак там, с. 54—55.

[12] N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. — Archaeologia Hungarica, XXIX, 1943, p. 106—109; Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство. С., 1959, с. 225—226.

[13] С. Ваклинов. Цит. съч., с. 185.

[14] A. Kollautz. Der Schamanismus der Awaren. — Palaeologia, IV, 1955, 3—4, p. 291—294.

[15] Т. Тотев. Цит. съч., с. 176, 180; T. Totev. Op. cit., p. 133, 151.

[16] Т. Благатская. Амулет из окрестностей Горгиппии. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 234.

[17] А. В. Банк. Гемма с изображением Соломона. — ВВр, VIII, 1956, с. 331—337; B. Bagatie. Altre medaglii di Salomone cavaliere e lero origine. — Rivista di archeologia cristiana, XLVII, 1971, 3—4, p. 342—385; В. Н. Залесская. Гностико-христианский амулет с изображением ангела Аралафа. — Сообщения Государственного Эрмитажа, 36, 1973, с. 54—58; C. Detlef und G. Müller. Von Teufel, Mittagsdämon und Amuletten. — Jahrbuch für Antike und Christentum, 17, 1974, p. 91—102; J. Engemann. Zur Verbreitung magischer Ubelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike. — Jahrbuch für Antike und Christentum, 18, 1975, p. 22—48.

[18] Ж. Бланков. О двоеверии и амулетах-змеевиках. — В сб.: Византия, южные славяне и древняя Русь. Западная Европа. М., 1973, с. 203—210; В. Н. Залесская. К вопросу об атрибуции суздальского змеевика. — ВВр, 36, 1974, с. 184—189; A. Grabar. Amulettes byzantines du Moyen Age. — Mélanges d'histoire des religions offerts à H. Ch. Puech. Paris, 1974, p. 531—541.

[19] H. Möbius. Griechisch-orientalische Bleimedaillons aus Jonien. — AA, 56, 1941, 1—2, p. 26—32; G. Davidson. Corinth. The minor Objects. XII. Princeton, 1952, № 1947—1950, 2102, 2106.

[20] J. Doresse. Les livres secrets des gnostiques d'Egypte. L'Evangile selon Thomas ou les paroles de Jésus. Paris, 1959, p. 14—74; М. К. Трофимова. Из истории идеологии II века н. э. — ВДИ, 1962, 4, с. 75—90.

[21] М. Н. Сперанский. Славянские апокрифические евангелия. М., 1894.

Amulette bulgare du type Preslav à l'Ermitage de Léningrade

V. N. ZALESKAJA

(Résumé)

L'auteur se propose de déterminer l'amulette bilatérale en bronze, gardée dans l'Ermitage de Léningrade, avec une représentation anthropomorphe et inscription grecque, déchiffrée comme: ἀσφαλοῦ(ς) μητρ(ὸ)ς κλέ(ι)(ς) — clef de l'essence intérieure protégée. La structure de l'amulette et la figure représentée sur l'un de ses côtés permettent de rapporter l'objet en question à un type inconnu jusqu'à présent des amulettes bulgares du IXe — Xe s., liées à Preslav. Le monument publié élargit nos connaissances également sur les amulettes byzantines mêmes, liées au traité magique „Le testament de Salomon". En outre, il représente de l'intérêt également en tant qu'un objet, reflétant bien que indirectement certaines conceptions caractéstiques de doctrines hérétiques du IVe — VIIe s.

Златни накити от гроб 27 в Плиска

ЖИВКА ВЪЖАРОВА

През 1978 г. в некропола[1] около Голямата базилика — Плиска бе открит гроб, обозначен под № 27. Гробната му яма с правоъгълна форма е с необикновено големи размери в сравнение с останалите гробове на този некропол: дължината му е 3,20 и ширината — 0,60—0,80 м. Покривните дъски на ковчега му са прикрепени чрез железни скоби и гвоздеи. В гроба е погребана жена. До главата е намерена купчина от въглени и разчупени гърнета, явно останали от поминалния обичай „страва". При погребаната са намерени 13 златни накита: две обеци, четири висулки от огърлие, шест копчета и на средния пръст на дясната ръка — пръстен. Обеците са различни по големина — два варианта от един и също тип.

Едната обеца (обр. 1) е с диам. 24 мм, дължина 40,06 мм и тежи 5,55 гр. Тя е с висулка, завършваща със зърно и е прикрепена към халката със стълбче от гранули. Тя се отнася към обеците с четири зърна. Другата обеца (обр. 2) е с диам. 19,6 мм, дълж. 33,5 м и тежи 3,20 гр. Тя също има висулка, която завършва със зърна, но при присъединението ѝ с халката има кръгче от няколко гранули.

Подобни обеци са известни и в други археологически обекти на територията на България. Те обикновено са изработени от сребро, бронз и по-рядко от злато. Златни обеци са намерени в средновековното градище Одърци, Толбухински окръг, а сребърни и бронзови — в некрополите с. Галиче[2] и с. Градешница, Врачански окръг,[3] с. Туховище, Благоевградски окръг, с. Българево, Толбухински окръг,[4] в Хисаря и в некропола Варна[5], кв. Трошево, и др.

Този тип обеци са намерени в некрополи и в Чехословакия[6], Югославия[7], Румъния.[8] Подобни на тях има и във Византия.[9]

Висулките от огърлието на гроб № 27 са два типа. Единият тип, две на брой (обр. 3), са с кръгла форма, кухи и са ограничени с филигранно телче, с халкичката — телче за прикачване. Диаметърът им е 15 м и тегло 2,10 гр. Подобни златни висулки има сред накитите на съкровището, намерено през 1978 г. в м. Кастана на 3,4 км от гр. Преслав. Подобни висулки, но изработени от бронз, са намерени и в някои от християнските некрополи: с. Туховище, Благоевградски окръг.[11]

Кръгли кухи висулки, но с тръбичка и халкичка за нанизване са известни от некрополите в с. Любеново, Хасковски окръг,[12] в с. Мишевско, Кърджалийски окръг,[14] и „Първи коланен накит" в Мадара[15] и др.

Другият тип висулки (обр. 4) — също кухи, но с желъдовидна форма, в тяхната долна част през филигранна жичка (нишка) е очертано кръгче. Дължина на висулките— 24,6—24,8 мм, ширина — 14 мм, тежина 3,08—3,65 гр.

Подобни на тези висулки има и в съкровището „Кастана" — гр. Преслав.[16]

Копчетата (гроб № 27) са златни. (На брой те са шест (обр. 5.). Кръгли са и кухи. В горната им част посредством филигранни жички (нишки) е очертано кръгче. Халката за закопчаване е направена от тънко телче. Техният диаметър е 15 мм, 17—17,5 мм; 18 мм. Имат тегло 2,10, 2,90,3,17 и 3,57 грама.

Копчетата от гроб № 27 са намерени при Голямата базилика — Плиска, но има на-

● *Обр. 1. Златна обеца от гроб 27 в Плиска. Fig. 1. Boucle d'oreilles en or du tombeau 27 à Pliska*

1

2

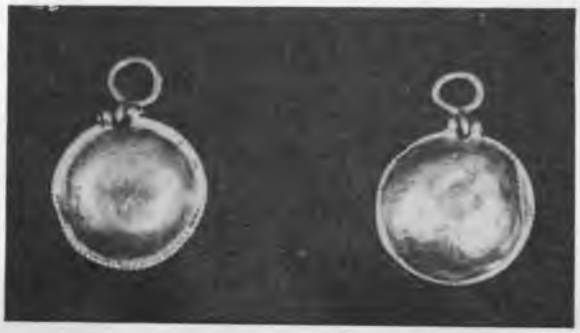

3

4

мерени в другите археологически обекти на територията на България, които са изработени най-често от бронз и мед и по-рядко от стъкло и са с най-различна форма.

Най-ефектни от златните накити, намерени в гроб № 27 — Плиска, е пръстенът (обр. 6). Той е затворена халка от дебела пластинка. В средата има разширение и в него е издълбано гнездо, ограничено с кръгче от изкуствени гранули. В гнездото чрез разноцветен емайл със син, жълт, бял и зелен цвят е изобразена двойна розета. Външният диаметър на пръстена е 25,5 мм, вътрешният — 19 мм, ширината му е 17 мм, диаметърът на гнездото му — 13 мм. Тежи 7,58 гр. Пръстенът е изработен от висококачествено злато и се отличава от пръстените, открити досега на територията на България, не само по своята форма, но и по това, че те са обикновено изработени от бронз, мед и много рядко от злато.

Орнаментът на пръстена (гроб № 27) — двойна розета, е изработена чрез разноцветен клетъчен емайл и е подобен на една от четирите чифта златни обеци (обр. 7), открита между накитите в Преславското съкровище (м. Кастана), показва сходство и с орнамента върху някои плочки с рисувана керамика в Преслав.[17]

Изработката на орнамента в пръстена от гроб № 27 (Плиска) чрез разноцветен клетъчен емайл го прави подобен на някои от другите накити на Преславското съкровище, а именно на петте плочки от златната диадема и на шестте сърцевидни висулки от огърлие, които са ограничени с перли.[18]

Предмети с разноцветен клетъчен емайл са открити и в културен пласт и над едно от ранните крепостни стени в Преслав.[19]

Като съпоставим пръстена с разноцветен клетъчен емайл с останалите предмети с подобна изработка, намерени на територията на България, можем да установим, че такъв разноцветен клетъчен емайл се среща не само в Плиска и Преслав, но и в Мадара („Първи коланен накит"). От това следва, че подобни украшения с разноцветен клетъчен емайл са могли да бъдат изработени не само в константинополските ателиета,

● *Обр. 2. Златна обеца от гроб 27 в Плиска. Fig. 2. Boucle d'oreilles en or du tombeau 27 à Pliska*
● *Обр. 3. Две златни висулки от гроб 27 в Плиска. Fig. 3. Deux pendeloques en or du tombeau 27 à Pliska*
● *Обр. 4. Две златни желъдовидни висулки от гроб 27 в Плиска. Fig. 4. Deux pendeloques d'or en forme de glands du tombeau 27 à Pliska*

но и в някои ателиета на Средновековна България (вероятно в Преслав).

Намерените в гроб № 27 златни украшения на жена са от края на IX — началото на X в. За такава датировка свидетелствуват накитите, открити в други гробове на некропола Голямата базилика в Плиска, а именно: златната обеца[19] (гроб № 10), двете златни копчета (гроб № 27) и позлатената тока (гроб № 36), кръстът енколпион и др., които досега в археологическата литература се датират от края на IX и началото на X век. Керамиката, намерена като гробен инвентар и при поминалния обичай „страва" в голям брой от гробовете на некропола, е също от края на IX и началото на X век.

За подобна датировка на некропола и в частност на погребаната жена в гроб № 27 говори и фактът, че в южната част на Базиликата, където са проучени допълнително гробове от този некропол, е открит гроб с надгробна плоча на Лазар с двуезичен надпис на гръцки и старобългарски. Въз основа на някои палеографски особености на старобългарския надпис се датира текст от края на IX или началото на X век.[20] Тази датировка на некропола се потвърждава и от обстоятелството, че погребаната от гроб № 27 е по християнски начин, т. е. след 865 г., когато християнството е било вече държавна религия.

Като допълнително доказателство за подобна датировка на некропола, респективно на гроб № 27, е фактът, че в културния пласт около некропола Голямата базилика е намерена медна монета от времето на Лъв VI и Александър (896—912). Крайната му дата се обуславя и от факта, че на територията на Плиска отвътре до нейните крепостни стени „южна, западна, северна", а също и в пространството на вътрешния град (Дворцовата църква и други негови райони) са открити голямо число християнски гробове,[21] които са от края на X или началото на XI век. В тези гробове са намерени токи и накити: стъклени гривни, маниста, пръстени и обеци, които се отличават от намерените в некропола около Голямата базилика (Плиска).

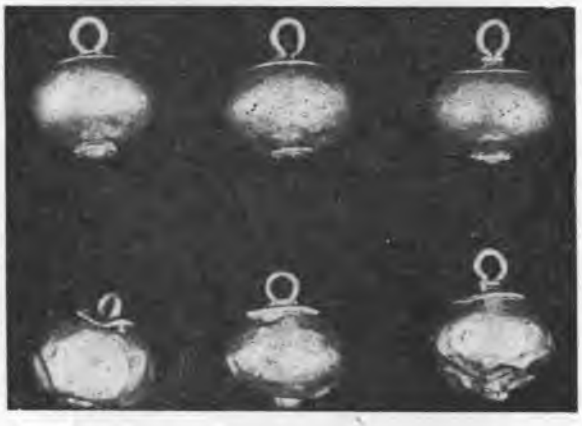

5

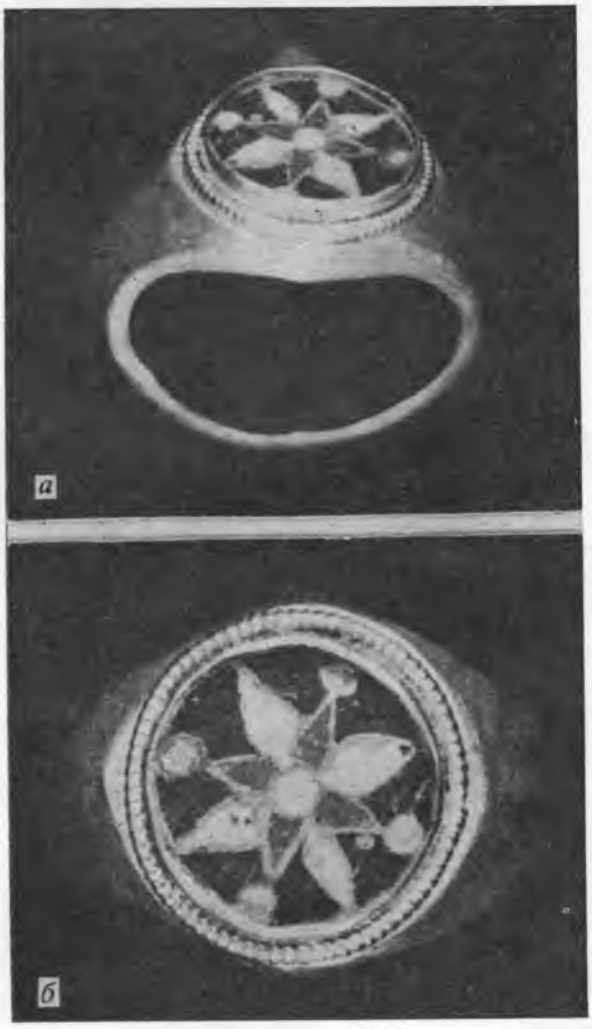

6

● *Обр. 5. Шест златни копчета от гроб 27 в Плиска. Fig. 5. Six boutons d'or du tombeau 27 à Pliska*
● *Обр. 6 а, б) златен пръстен с орнамент от разноцветен клетъчен емайл от гроб 27 в Плиска. Fig. 6 а, б) bague d'or à ornement d'émail cellulaire multicolore du tombeau 27 à Pliska*

7

● *Обр. 7. Златна обеца с орнамент от разноцветен клетъчен емайл от съкровището, открито в м. Кастана в Преслав. Fig. 7. Boucle d'oreilles en or à ornement d'émail cellulaire multicolore du trésor, découvert au lieu dit Kastana à Preslav*

В някои от гробовете около северната крепостна стена са намерени и монети от XI в., свързани с обичая „Харонов обол".

Косвено доказателство за датирането на гроб № 27 ни дава съпоставянето му със съкровището от м. Кастана — Преслав, в който заедно с обеците, висулките от огърлието и диадемата, украсени с разноцветен клетъчен емайл и други предмети, са намерени 16 монети от X в.[23] (Константин и Роман 945—959).

За датиране през X век на гроб № 27 свидетелстват и накитите, намерени в някои от гробовете от този некропол. Става дума за златната обеца от гроб № 10, която има пълна прилика със златните обеци от християнските гробове на некрополите край с. Николово[24] и с бронзовите обеци от некропола с. Табачка,[25] Русенски окръг, и от некропола в кв. „Трошево", Варненски окръг, както и с този край с. Туховище, Благоевградски окръг. Както се знае, всички тези некрополи са датирани от IX—X век.

Големият брой златни накити при погребаната жена в гроб № 27 дават възможност да се установи един от най-богатите гробове от края на IX—X век, намерен досега на територията на България.

Погребаната жена е била млада — около 18—23 години. Въз основа на антропологичните данни се вижда, че тя принадлежи на европеидния тип. Като се вземат под внимание украшенията на погребаната, характерни за жени-славянки от края на IX—X век както в нашите земи, така също и там, където са живели народи със славянски произход, може да се смята, че погребаната в гроб №27 в некропола Голямата базилика — Плиска, е била славянка (т. е. българка със славянски произход).

[1] В 1970 г. некрополът — саркофазите са разкопани от Ст. Михайлов. Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска.— Археология, X, С., 1970, с. 1—7; Същият автор. Каменните саркофази до Голямата базилика, Плиска — Преслав, т. I, С., 1979, с. 44—59; Г. Джингов. Проблеми, задачи и постижения на българската археология, — Slovenska archeologia, XXII,2, 1973, с. 461; Ст. Ваклинов. Плиска за тридесет години. — Археология, 3, 1974, с. 34. През 1974, 1975, 1977 и 1980 г. некрополът е проучен от Ж. Въжарова. Открити са 43 гробове. Резултатът от разкопките от 1974—1977 г. са публикувани: Ж. Въжарова. Некрополът до Голямата базилика в Плиска. — Сб. Плиска и Преслав, С., БАН 1979, с. 69—80; При изследването на югозападния двор на Епископона—Плиска (1974—1978 .) от Павел Георгиев са открити още 10 гроба. Те ще бъдат издадени от Ст. Витлянов. Над един от гробовете е имало надгробна плоча с двуезичен надпис на гръцки и старобългарски с упоменаването на името Лазар. На друг гроб също е имало старобългарски надпис, от който се е запазило само името Гавраил, на трети на плочата е изобразен релефен кръст. P. Georgiev. Eine Zweisprachige Grabenschrift aus Pliska, Palaeobulgarica (Старобългаристика 1978, 3, с. 32—43).

[2] Ж. Н. Въжарова. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976, с. 245, обр. 153 $_{3, 4}$.

[3] Sp. Mašov. La necropole medievale près du Village Gradesnica, dep. de Vraza. Culture et art en Bulgarie medievale (VIII — XIV s. Sofia, 1979, s. 39, fig. s, 1, 2).

[4] Л. Бобчева, Ас. Салкин. Средновековен некропол с. Българево, Толбухинско. — Известия на ОИМ и БИД, Толбухин, I, 1973, с. 173—176.

[5] Разкопки на А. Кузев (необнародвани) .

[6] J. Poulik. Staroslovanska Morava, Praha, 1948, tabl. XLII$_{7, 8, 9, 10}$.
J. Poulik. Mikulčice sidlo o pevnolt knižat velikomoravskych, Praha, 1975, tabl. 53 $_{3, 2}$, tabl.

63; J. Poulik. Nalez v Kastela z doby Rise Velkomoravske v trari.—Spitalky ve Starem Meste. — Pamatky archeologiske, XLVI, 1955, obr. 19_1, obr. 21 $_{6, 7, 8, 9}$; V. Hruby. Zaklady Kastela na Staroslovenskava Pohrebišti ve Starem Meste „Na Valach". — Pamatky archeologiske, XLVI, 1955, obr. $14_{7, 8, 9, 10}$, obr. $17_{7, 8, 9}$; B. Chrupovsky. Vyznamne Slovenske Nalesiska na Slovensku Bratislava. 1978, p. 35 u 186, obr. 12; Fr. Kalousek. Břeslav Pohansko. Velkomoravske pohřebiste u Kastela, Brno, 1971, c. 54, obr. 63, $_{1, 6}$, tabl. 27 $_{18, 21}$.

[7] D. Jelovina. Starohrvatke nekropole, Na podrucju uzmedu Rijka Getine Split 1976, t. XXII, t. LX, t. XL $_{10, 11}$; D. Jelovina — D. Vrsalovic. Die materielle Kultur der altkroatischen en Graberfelder auf dem Gebiete des dalmatinische Kroatien, Archeologia Jugoslavica, VII, Beograd, 1966, XVI, t. XX_1; J. Mikullic — A. Keramitiev. Neki novi oblavi Ronog Slovenskog Nakita u Makedoniji. — Materijali IX Simpoziune Spednjevevne sekciji archeolo dristva Jugoslavije, Prilep, 1970, abl. 2 a, b.

[8] A. Dankanits, şi I. Ferenczi, Sapaturile archeologice de la Ciumbrud. — Materiale si cercetari archeologice, 1959, VI, fig. 4 $_{1, 7, 8, 12}$.

[9] L. Niederle. Zitov starych Slovanu. — Slovenske starozithosti, I—III, Rraha, 1911—1925. J. Hampel. Altertümer des fruhen Mitelalters in Ungarn, I, II, Budapest 1903, 1, 1905.

Л. Нидерле. Славянские древности, М., 1980, с. 239, 240, 241, 242, с. 404, рис. 142.

[10] Т. Тотев (необнародвани).

[11] Д. Стоянова-Серафимова (необнародвани).

[12] Д. Аладжов. Материалната култура на Югоизточна България през IX—X век. — Славяните и средиземноморският свят, VI—XI в., С., 1979, с. 156, обр. 22.

[13] Ж. Н. Въжарова. Славяни и прабългари. . ., с. 301, 303, обр. 1877, $_{7, 8, 9, 10}$, обр. 189.

[14] Ж. Н. Въжарова. Цит. съч., с. 177, обр. 1724

[15] Кр. Миятев. Старобългарски златен накит от Мадара. — ИАИ, IV, 1926—1927, с. 14 и сл.

[16] Т. Тотев. Преславското съкровище, в. Литературен фронт, 14 .IX. 1978, с. 5; Същият автор. Разкопки в м. Кастана на Преслав. — Археологически открития и разкопки през 1978, XXIV национална конференция в гр. Пазарджик (резюмета и доклади). София, 1979, с. 132.

[17] Н. Мавродинов. Старобългарското изкусство, с. 80—81, обр. 70.

[18] Според устното съобщение на Ив. Жандова.

[19] Ж. Въжарова. Некрополът до Голямата базилика в Плиска. . ., с. 76, обр. 13, обр. 15.

[20] P. Georgiev. Eine Zweisprachige. . ., с. 32—43.

[21] Ив. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971—74 г.).— Сб. Плиска — Преслав, т. I, 1979, с. 129—138; Ат. Милчев. Некрополът около Дворцовата църква — Плиска (необнародван). В южния сектор на западната крепостна стена са проучени гробове от Л. Дончева, а в северния сектор на тази стена от Ст. Витлянов (необнародвани). Покрай източната и северната стена са разкопани гробове от Т. Балабанов (необнародвани). Няколко гробове от този период са открити в изкопите на вътрешния град, извършени от съветския отряд под ръководството на Св. Плетньова (1977—79).

[22] Според устното съобщение на Т. Балабанов.

[23] Т. Тотев. Разкопки в м. Кастана на Преслав. — Археологически открития и разкопки през 1978, XXIV национална конференция в гр. Пазарджик (резюмета и доклади), София, 1979, с. 132.

[24] [25] Според устното съобщение на Д. Станчев (ОИМ — Русе).

[26] B. Chrupovsky. Vyznakne slovanske nalesiska na Slovensku, Bratislava, 1978, p. 52, obr. 21 $_{4,5}$, p. 73, obr. 32_2, p. 259, obr. 126. A. Točik. Slawisch-awarisches, Grabelfeld in Šturevo, 1968, Bratislava, c. 113, tab. XXXVII $_8$.

Parures d'or du tombeau 27 à Pliska

Ž. VĂŽAROVA

(Résumé)

On publie tombeau No 27 de la nécropole près de la Grande basilique à Pliska. C'est un des plus riches tombeaux du Moyen Age de la fin du IXe et du début du Xe s., trouvés jusqu'à présent sur le territoire de la Bulgarie.

Dans ce tombeau — près d'une jeune femme, ensevelie selon le rite chrétien, on a découvert 13 parures d'or: deux boucles d'oreilles, quatre pendeloques de collier, six boutons et une bague. La bague sur laquelle figure un ornement exécuté avec un émail cellulaire multicolore est d'une importance particulière. En confrontant l'ornement et l'émail cellulaire de cette bague avec des parures semblables trouvées dans le trésor du lieu dit Kastana à Preslav et dans la couche de civilisation de Preslav médiéval de l'enceinte la plus ancienne, on émet la supposition que certains de ces objets auraient pu être faits aussi dans quelque atelier médiéval de Preslav. L'ensevelie est une Bulgare (d'origine slave).

Критика и рецензии

GEORGES LE RIDER. LE MONNAYAGE D'ARGENT ET D'OR DE PHILIPPE II FRAPPE EN MACEDIONE DE 359 A 294. Paris, 1977, 484 p., 95 tab.

Златните, сребърните и бронзовите монети с типовете и името на македонския владетел Филип II (359—336) са едни от най-често срещаните у нас антични монети. Като единични екземпляри те се намират често при разкопки на антични обекти в пластове, датиращи от втората половина на IV — до средата на III в. пр. н. е. Характерен пример в това отношение са разкопките на Севтополис, където Филиповите монети съставят близо една десета част от броя на всички намерени антични монети.

Монетите на Филип II са представени и в многобройни монетни съкровища. Последните често съдържат стотици сребърни или бронзови Филипови монети, които в много случаи са „смесени" с тези на други владетели. Такъв е случаят с Режанското съкровище, в което редом с близо 2000 тетрадрахми на Филип II са застъпени няколко тетрадрахми на пеонския цар Ликей, около 3000 тетрадрахми на пеонския цар Патрай, както и 4 тетрадрахми на градовете Дамастион и Пелагия. В случая монетосеченето на Патрай, непознат владетел от други исторически паметници, както и това на градовете Дамастион и Пелагия, които са с неизяснена все още локализация, могат да бъдат определени само въз основа на Филиповите тетрадрахми.

Правилното датиране на последните е от значение и при проучването на няколкото вида „варваризирани" подражания от келтски или тракийски произход.

Всичко това определя значението на всяко ново изследване на богатото Филипово монетосечене — типове, монетарници, хронология на монетните емисии и пр. Значителна част от тези въпроси е поставена в неотдавна излязлото проучване на Филиповото монетосечене, чийто автор Жорж Льо Ридер е един от най-добрите съвременни изследвачи на античната нумизматика.

Задачата на Льо Ридер, изразена най-общо в заглавието на неговия труд, е изследването на „златните и сребърните монети на Филип II, отсечени в Македония от 359 до 294 г.". От краткото въведение става ясно, че под „монетосечене на Македония" Льо Ридер разбира дейността на двете македонски монетарници — Пела и Амфиполис, чиито златни и сребърни монети са предмет на неговото проучване. Бронзовите монети, сечени в големи количества, [illegible] запазени (непочистени или силно корозирали), са съзнателно изоставени.

Как в същност Льо Ридер е разрешил поставените във въведението задачи? Какви методи той е приложил в изследването и систематизацията на огромния по количество нумизматичен материал? Отговор на тези въпроси намираме в структурата на изследването, както и в съдържанието на трите основни части, от които е съставено.

Първата част представя корпус на сребърните и златните монети на Пела и Амфиполис. В нея в пет отделни глави са разгледани последователно сребърните монети на Пела (гл. I), сребърните монети на Амфиполис (гл. II), златните статери на Пела (гл. III), златните статери на Амфиполис (гл. IV) и подразделенията на статера, сечени в Пела и Амфиполис (гл. V). Тук въз основа на прецизен анализ на монетните печати и на техните комбинации Льо Ридер е успял да представи в систематизиран хронологичен ред отделните монетни емисии, определени от знаците на монетните магистрати. Използуваната форма на корпус, надхвърляща неколкократно възможностите на обикновения каталог, е дала възможност на авторa да привлече целия достъпен материал от най-големите обществени и частни сбирки в света. Технически материалът е подреден по следния начин. В отделните глави е дадена самостоятелна поредна номерация, свързана с различните комбинации на лицеви и обратни печати, използувани в отсичането на монетите. Лицевият печат е транскрибиран чрез буквата D, следвана от съответния пореден номер, а обратният — от буквата R и номера. Еднаквите екземпляри, изработени с един и същ горен и долен печат, са свързани чрез поредни латински букви с общия номер на комбинацията. Тук след всяка отделна буква е отбелязана колекцията, от която е монетата, теглото ѝ и положението на печатите. Кръстчето, поставено пред съответната буква, показва, че монетата е илюстрирана в приложените таблици. Тези чисто технически на пръв поглед подробности в описанието и подреждането на нумизматичния материал отразяват съвременните методи в изследването на античното монетосечене.

Единствената забележка, която можем да направим по отношение на първата част, е разбиването в отделни глави, които при това не следват една след друга, на сребърното и на златното монетосечене на Пела и на Амфиполис, както и обединяването в една единна група на подразделенията на златните монети, отсечени в двете македонски монетарници. Това затруднява цялостното проследяване на дейността на монетарниците на Пела и на Амфиполис в определения хронологически период. Освен това сребърното монетосечене на Амфиполис в годините 323/322—295/294 не е представено в корпуса. То е разделено съвсем о'що в две групи: III (323/322—316/315) и IV (315/314—295/294), чиито символи и монограми са представени в кратки описателни таблици.

Във втората част Льо Ридер прави анализ на съкровищата с Филипови монети, разпределени в две основни групи: А — съкровища,

съдържащи златни монети, и В — съкровища от сребърни монети. Тук всяко съкровище е разгледано самостоятелно, като отделен исторически паметник. То е описано под съответен пореден номер, следван от името на мястото, в което е открито; годината и номера, под който същото е съобщено в Инвентара на съкровищата с гръцки монети (IGCH). Така известното съкровище от с. Самоводене, Великотърновски окръг, е озаглавено по следния начин — 3. Самоводене, България IGCH, 395. Всяко подобно заглавие е следвано от означението на таблиците, в които са представени илюстрациите на съдържащите се в него монети. След това накратко се излагат данни, свързани с откриването на съкровището и неговия състав. Изброяват се обнародваните кратки съобщения върху него или цялостни изследвания, които в някои случаи се подлагат на критика. Съобщава се колекцията (обществена или частна), в която се съхранява съкровището.

Това са накратко уводните бележки, предшестващи анализа на отделните съкровища, направен от Льо Ридер. Първата класификация на монетите, която той прави, е по владетели. В така оформените групи екземплярите се разпределят по монетарници, а след това допълнително и по символи. Поставена в такъв ред, например Филип II, Пела, символ светкавица, монетата получава същата номерация, която тя има в корпуса като единичен екземпляр. Така се получава пълен синхрон между данните от съкровищата и от корпуса. Останалите монети — постумните на Филип II, тези на Александър III, Филип III Аридей, Лизимах, Селевк I и Деметрий Полиоркет — се описват накратко, като се спазва същият ред — владетел, монетарница, символ. Посочва се теглото на отделните екземпляри, а също така и положението на печатите, с които те са отсечени.

В заключението си към всяко съкровище Льо Ридер прави опит за най-точно датиране на неговото укриване. Последното се поставя във връзка със застъпените в съкровището Филипови монети, сечени в монетарниците на Пела и Амфиполис. Льо Ридер е проучил 48 съкровища (24 със златни и 24 със сребърни монети), бройка, която се явява гаранция за достоверността на неговите изводи и наблюдения. Между тези съкровища има и 5 от България, които отразяват някои аспекти на монетната циркулация в Тракия в периода 330—280 г. пр. н. е. Ето защо анализът и датирането на съдържащите се в тях монетни емисии ще бъдат в основата на всички бъдещи изследвания на подобни монетни находки (единични и съкровища) от нашите земи.

За нас е интересно и т. нар. „Пеонско съкровище", намерено недалеч от Скопие, разпръснато на няколко разпродажби на големи търговски къщи, което по състав се свързва с Режанското съкровище. И в двете находки — „Пеонското" и Режанското — най-късните монети са тетрадрахмите на Амфиполис, сечени в 318/317 г., и статерите на Филип III. И двете не съдържат монети на Авдолеон, който по сведение на Диодор в 310 г. пр. н. е. е бил вече цар на Пеония. Това е позволило на Льо Ридер да датира укриването на съкровищата между 315—310 г. По степента на запазеност на най-късните монети той уточнява дори, че укриването е станало около 315 г. пр. н. е. Датирането на двете съкровища показва, че съдържащите се в тях редки тетрадрахми с портретния образ на Патрай са сечени в период, предшествуващ появата на портрета на елинистическите владетели върху монетите. Образът на Патрай подобно на този на Севт III и на Скосток е изява на едно самостоятелно развитие на тракийската монетна иконография, игнорирано все още от някои автори.

По наша преценка стегнатият и прецизен анализ на монетните съкровища, предложени ни от Льо Ридер, можеше да спечели повече, ако към двете основни групи — находки със златни и находки със сребърни монети — бе прибавена и трета група, обединяваща всички смесени съкровища. В нея щяха да намерят място „Пеонското" и Режанското съкровища, които съдържат монети от двата метала — статери и тетрадрахми,—както и няколко други подобни по съдържание находки.

Заключенията на Льо Ридер, изложени в третата част, озаглавена „Общ коментар", са извънредно интересни. Тук авторът установява, че на мястото на многобройните Филипови монетарници, означавани според остарелите идеи на Мюлер чрез различни символи и букви, функционират две единствени македонски монетарници — в Пела и Амфиполис. В предложената от Льо Ридер класификация се вижда, че символите и буквите са по-скоро емисионни знаци, свързани с отделните монетни емисии. Хронологията на последните показва, че по-голямата част от достигналите до нас Филипови монети са постумни, т. е. сечени след смъртта на Филип II от наследниците на македонския цар. Това, което затруднява читателя да възприеме бързо и леко тази класификация, е възпроизвеждането на едни и същи характерни символи — като светкавицата, тризъбеца, кантароса и др. и върху монетите на Пела, и върху тези на Амфиполис. В случая разпределението на монетите към съответната монетарница и период се базира на изследването на печатите, на стиловите белези, както и на комбинациите на отбелязаните символи с други букви или знаци.

Бъдещите изследвания на някои нови монетни съкровища и особено проучването на богатото бронзово монетосечене с типовете и името на Филип II ще уточнят или допълнят класификацията на Льо Ридер.

В общи линии монетосеченето на златни и сребърни монети от Филипов тип в Пела и Амфиполис протича по следния начин. Пела сече сребърни монети от 359 г. — първата от възцаряването на Филип II — до 329/328 г. След няколкогодишно прекъсване между 329/328 — 323/322 г. Пела подновява за кратък период до 315/314 г. сеченето на Филипови тетрадрахми. Златните монети се появяват значително по-късно — във втората половина от царуването на Филип II — 345—342 г. пр. н. е. От този момент нататък те следват хронологията на сребърните монети. Пела преустановява сеченето на златни статери с Филипови типове и надписи около 310 г. пр. н. е.

Сребърното монетосечене на Амфиполис започва веднага след превземането на града от Филип II — т. е. в 357 г. пр. н. е. Подобно на монетосеченето в Пела между 329/328 — 323/322 г. то е временно преустановено. След подновяването си продължава до 294 г., в която Деметрий Полиоркет превзема Македония. Сеченето на златни статери от Филипов тип в Амфиполис се преустановява между 312—310 г. Според Льо Ридер причините за това активно постумно монетосечене са икономически и политически.

Голямото търсене на Филиповите монети в търговските сделки и отношения довели до необходимостта да се пуснат в обръщение нови монетни емисии. От друга страна, трудностите, свързани с възцаряването на Александър III, накарали младия владетел да засвидетелствува вярност към паметта на своя баща. Израз на такива чувства било сеченето на златни, сребърни и бронзови монети с Филиповото име и тип. Няколко одиночното прекъсване в сеченето на последните (329/328 — 323/322) се обяснява от Льо Ридер с нарасналото самочувствие на Александър III, който в ролята си на „велик цар" започнал след победата си над Дарий да сече собствени монети. След смъртта на Александър III Антипатър възстановил сеченето на Филиповите монети.

Без да подценявам това обяснение, смятам, че би могло да се предложи и друго, свързано с политическата обстановка в Македония, настъпила след въстанието на Мемнон. По думите на Диодор Мемнон „разбунтувал варварите", т. е. траките. Едва ли е съвпадение фактът, че главният противник на Мемнон е Антипатър, възстановил след 323/322 г. сеченето на монети от Филипов тип.

Установяването на стиловите белези и на символите и буквите, отделящи сеченията приживе златни и сребърни монети на Филип II от постумните, е голям принос на Льо Ридер. Предложената от него ясна категоризация на последователно отсичаните монетни емисии ще бъде използувана както при датирането на съкровищата с Филипови монети, така и при определянето на единични монетни находки от археологическите обекти.

Явно е, че голяма част от намерените у нас златни и сребърни монети, които по схемата на Мюлер бяха определяни като монети на Филип II, отсечени в най-различни монетарници (Филипи, Хераклея, Менде, Аполония, Маронея, Родос, Истиея и много др.), са в същност постумни монети, пуснати в обръщение две или три десетилетия след смъртта на македонския владетел. Това ще уточни представите ни за монетната циркулация в Тракия в последната четвърт на IV в. пр. н. е.

Може само да се съжалява, че масово разпространените у нас бронзови монети на Филип II с изключение на тези, сечени от Лизимах, са все още една неопределена компактна група. В нея засега сеченията приживе монети на Филип II не могат да се различат от постумните.

Разглеждайки въпроса за теглото на Филиповите тетрадрахми — ±14,50 г., интерпретирани досега като сечени по финикийска, милетска, хиоска, абдерска, пеонска и др. монетни системи, Льо Ридер достига до извънредно важния извод, че при сеченето на сребърните монети Филип II възприема трако-македонския стандарт. Трако-македонската монетна система е съобразена с и точните. В нея основната единица е статерът с тегло 9,82 г., представляващ 1/50 част от леката вавилонска мина с тегло 491 г.

Възприемането на една обща система, съобразена с източните, от трако-македонските племена, пеонците, гръцките полиси по южния тракийски бряг, от Амфиполис, Акант и Олинт, а сега и от Филип II показва не само търговските отношения, установени между тях, но и общата ориентировка на търговията им към Изтока.

Въз основа на анализа на нумизматичния материал, към който е привлечен и този от епиграфските паметници, Льо Ридер установява, че отношението между златото и среброто през втората половина от царуването на Филип II е 1:11.

Той отбелязва също така, че първите имитации на сребърните монети на Филип II (тетрадрахмите) се появяват между 329—323 г. Те са представени в „Пеонското" съкровище, както и в това от Режанци. Масово тези имитации са сечени след 294 г., когато Амфиполис преустановява сеченето на тетрадрахми от Филипов тип.

Скицирани в един почти конспективен вид, някои от тези въпроси дават възможност да се преосмислят по нов начин редица интересни моменти в нашето „домашно" монетосечене.

Начинът, по който Льо Ридер обяснява монетната иконография, може също да послужи като пример за историческа интерпретация на нумизматичния материал. Редица други въпроси са засе нати и развити в изследването на Льо Ридер. В един отзив или рецензия всички не могат да бъдат отразени. Льо Ридер третира нумизматичния материал не като специфичен веществен извор, а като паметник на съответната историческа епоха. Методите на изследване, които той е приложил, наблюденията, до които е достигнал, са образец на прецизна методология.

Това в същност са най-добрите качества на новото проучване, което Льо Ридер ни предлага.

ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

ХРИСТОМАТИЯ ПО ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ. I, II. С., Наука и изкуство, 1978. 486 с., 480 с. Съст. проф. П. Петров, доц. В. Гюзелев.

Както отбелязват съставителите, христоматията е предназначена за университетско обучение по българска история, а също така може да ползува научни работници, занимаващи се със средновековна история на България — историци, археолози, епиграфи, нумизмати, историци на културата. При разглеждането на настоящото издание неминуемо се налага едно сравнение с публикуваната през 1964 г. „Христоматия по история на България. I" под редакцията на Александър Бурмов и Петър Петров. Това беше сполучлив за времето си опит да бъдат представени по-важните извори за историята главно на средновековна България. Развитието на българската историческа наука и постиженията в областта на методологията и фактологията при проучването на българското средновековие, а също така новата учебна програма от 1974 г. направиха това помагало несъответствуващо на новите изисквания. Ето защо новата „Христоматия по история на България" дойде да задоволи извънредно наболялата и жда от подобно издание, което да илюстрира по-цялостно, на нивото на съвременната историческа наука обучението по средновековна българска история.

Характерна особеност и достойнство на това издание е стремежът оа се привлекат максимален брой домашни извори. Включването на многоброен епиграфски материал разкрива връзката между археологическите проучвания и изворознанието. Благодарение на откритите писмени данни върху строителни материали, нумизматични и сфрагистични находки и изобщо предмети от материалната култура, придобити при археологически разкопки, се попълват някои бели полета в познанията ни за средновековната българска държава. През последните години бяха открити множество надписи, надгробни надписи, надписи върху колони, печати с надписи и др., към които именно са насочили вниманието си съставителите.

Новото, което веднага прави впечатление в сравнение с изданието от 1964 г..е представянето на по-голям брой автори и извори. Освен домашни извори публикувани са и множество чужди: византийски, сръбски,латински, старофренски, сирийски, арабски, арменски и др. Някои от тях са представени по преводите им в „Гръцки извори за българската история“ и „Латински извори за българската история“, други — за пръв път на български език според най-новите издания, а трети се публикуват в български превод направо от оригинала.

Без да се спираме подробно върху съдържанието на двата тома, ще обърнем внимание на новите моменти в тях.

Изворовият материал в първия том е организиран в три дяла: I. Славяни и прабългари до средата на VII в.; II. Ранносредновековна българска държава и общество (VII—XI в.); III. България под византийско владичество (XI—XII в.). Тук някои домашни извори от първостепенно значение, като например „Именник на българските ханове“, първи и втори Хамбарлийски надписи на хан Крум, Сюлейманкьойски надпис на хан Омуртаг, Чаталарски надпис на хан Маламир, са издадени в по-пълен и по-точен превод на български език. С много повече откъси са представени византийските извори. Нови моменти тук са привлечените сведения из „Хронография“ на Лъв Граматик, даващи сведения за българо-византийските отношения при Крум и Маламир; из „Тактика“ на Лъв VI Философ за военното изкуство на българите; из писмата на Йоан VIII до княз Борис I; из „Книга за военното изкуство“ от анонимен автор. Много обстойно е представена кореспонденцията между цар Симеон и патриарх Николай Мистик, значителни фрагменти са публикувани от „История“ на Лъв Дякон, отра яваща българо-византийските отношения в края на X в.

Значително по-изчерпателно, а в някои случаи и за първи път са публикувани сведения от сирийски автори. Фрагмент от „Църковна история“ на Йоан Ефески разкрива сведения за славянските нападения в Тракия през втората половина на VI в. Много откъси са привлечени от „Хроника“ на Михаил Сирийски, които отразяват нападения на авари и славяни на Балканския полуостров, отношенията между прабългарите и Византия в края на VI в., някои моменти от българо-византийските отношения през периода VII—X в. Друг сирийски автор е Захарий Ретор, от чиято „Църковна история“ е представен фрагмент, отнасящ се до историята на прабългарите на север от Кавказ в началото на VI в.

Значително по-богато е съдържанието на арменските извори, много от които се публикуват на български език за първи път. От епископ Себеос, автор на „История на император Ираклий“, е преведен откъс, съобщаващ за нападенията на славяни в Тракия в края на VI в. От „История на Армения“ на Моисей Хоренски е привлечен откъс с най-ранни сведения за прабългарите. Българо-византийските отношения при хан Тервел намират отражение в „История на халифите“ от арменския монах Гевонд. От „Всеобща история“ на С епан Таронски Асохиг и от „История на Армения“ на Аристакес Ластиверци са публикувани откъси за походите на византийския император Василий II срещу българската държава. В „География“ на Ананий Ши акаци се съобщават сведения за прабългарския военно-племенен съюз.

В том първи на Христоматията е отделено място и на арабските извори, много от които за първи път стават достояние в български превод на нашата историческа наука. Публикувани са сведения за най-ранната история на прабългарите от произведението на ал-Масуди „Златни ливади“ и от известната арабска енциклопедия „Скъпоценности“. От произведението на ал-Табари „Хроника“ са преведени два откъса, съобщаващи за славяни и българи през IX в. Откъс от „Хроника“ на ибн-Батрик дава сведения за българо-византийските отношения през X в. Из „Летопис“ на Яхъя Антиохийски е публикуван откъс за българо-византийските отношения при Самуил.

В първи том на Христоматията са публикувани много каменни надписи, надписи върху оловни печати на български царе, управители, служители, свещенослужители, различни приписки и др. Много пълно е представена богатата старобългарска книжнина от периода на Първата българска държава.

Том втори от „Христоматия по история на България“ обхваща изворовия материал в три дяла: I. Политическа история на България през периода 1185—1396 г.; II. Социално-икономическо развитие, държавни и църковни институции; III. Книжовен живот. Домашните извори за политическата история на Втората българска държава и досега остават най-оскъдният дял в изворознанието за средновековната българска държава. Основните и най-осведомени автори за този период са византийските хронисти Никита Хониат, Георги Акрополит, Георги Пахимер, Никифор Григора, Йоан Кантакузин. За разлика от издадената през 1964 г. в настоящата христоматия тези извори са представени в български превод почти изцяло с малки съкращения.

Друг вид извори, които също така илюстрират политическата история през този период, са латинските извори. В Христоматията са публикувани за пръв път в български превод фрагменти от: „Писмо“ на латинския император Хенрих от 13. I. 1212 г., отразяващо българо-латинските отношения при Борил; „История“ на Тома Архидякон; „Хроника“ на венецианеца Марино Сануто; „Хроника“ на монаха Алберих; „Хроника“ на Андрей Дандоло. Всички те съдържат сведения за външната политика на Иван Асен II. Публикувани са фрагменти из „Савойска хроника“ на Йохан Сервион; из „Сметководната книга“ на Антонио Барбери; из нотариалните книги на Антонио Брешияно и др. Публикувани са за пръв път на български език редица венециански, генуезки и дубровнишки документи.

От старофренските извори много по-подробно са застъпени съчиненията на Жофроа дьо Вилардуен, Анри дьо Валансиен, Робер дьо Клари и за пръв път в български превод откъс от римуваната

хроника на Филип Мускес. Това са ценни извори, а в някои случаи и единствени за българо-латинските отношения в началото на XIII в.

Във втори том са привлечени и преведени за пръв път на български език фрагменти от съчиненията на турски книжовници, отразяващи събития предимно от османското завладяване на България: „Книга за напътствията" от Енвери; „Староосманска анонимна хроника" от XV в.; „Удивителни събития" от Хюсеин; „Книга за описанието на света" от Мехмед Нешри, като и редица надписи и приписки.

В структурата на Христоматията хронологическият подход сполучливо е съчетан с тематичния. В това отношение съставителите са постигнали успех — изградена е цялостна, многостранна картина на средновековна България. Изоставени са някои традиционни и остарели определения за даден период, като сполучливо са заменени с нови, научнообосновани формулировки. По такъв начин се предлага една по същество нова концепция за цялостното възприемане на историческия процес през средновековието, и то чрез най-убедителното средство — изворите.

Към Христоматията могат да бъдат отправени някои критични бележки и препоръки. Естествено не са привлечени всички познати досега извори за средновековната българска история, което нито е възможно, нито необходимо. Но като се има пред вид, че домашните извори за политическата история са много оскъдни, би могло да се включи и „Пролог и житие на Иларион Мъгленски", извор, отразяващ териториалното разширение на България при Иван Асен II, макар че в христоматията са привлечени извори, отразяващи този факт. Биха могли да се включат и фрагменти от сръбския извор „Житие на Св. Симеон" от крал Стефан II Неман, отнасящи се до българо-сръбските отношения в началото на XIII в. Допуснати са някои неточности, като например един и същ автор е цитиран веднъж като Антонио Барбери, а в друг раздел като Антониус Барбериус. За по-голяма изчерпателност в анотацията би могло да се посочи езикът, на който е написан изворът, особено там, където не се споменава народността на автора. Това се отнася и за някои приписки и надписи. Идеята за предметен указател е отпаднала, въпреки че неговото присъствие би прибавило още една положителна страна към редицата достойнства на този труд. Срещат се и някои неточности, които се дължат на печатни грешки.

Общото впечатление от Христоматията е, че съставителите са се справили успешно с трудната задача по издирването, подбора, превода, систематизирането и представянето на голямото богатство от извори. Трябва да се добави, че Христоматията далеч надхвърля изискванията на студентското обучение. Тя е първокласен научен труд, който предлага на научните работници много извори от различен произход в български превод, неиздадени до днес у нас, намиращи се в повечето случаи в недостъпни издания. Така тя се явява ценен библиографски справочник в областта на изворознанието за средновековната епоха от историята на България, който с еднакъв успех ще ползува както историци, така и археолози-медиевисти.

АНКА ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА

XII международен конгрес по изследване на римския лимес

От 1 до 9 септември 1979 г. в университетския град Стирлинг в Шотландия се състоя XII международен конгрес по изследване на римските граници (лимес). В него участвуваха учени от САЩ, Канада, Великобритания, ФРГ, Франция, Белгия, Холандия, Испания, Швейцария, Австрия, Унгария, Полша, Румъния, Югославия, България, Тунис, Алжир, Израел и др. страни.

Откриването беше на 1 септември вечерта в средновековния замък при гр. Стирлинг. Същинската работа започна на следващия ден, когато бяха изнесени доклади на пленарни заседания, посветени на археологическите проучвания в Шотландия, ФРГ, Белгия, Испания, Северна Африка, Турция, Сирия, Унгария и Румъния.

Поради големия брой участници докладите през следващите дни бяха разделени на три секции (А, В и С), изградени на географския принцип. Секция А обхващаше изследванията през последните няколко години във Великобритания, Холандия, Швейцария и др. В секция В бяха разгледани докладите върху проучванията във ФРГ, Австрия, Унгария, Югославия, Румъния, България и др. Секция С беше посветена на лимеса в провинциите Арабия, Африка и др.

В докладите бяха разгледани твърде интересни проблеми във връзка с културното наследство, оставено от местните племена в навечерието на римското владичество над тях, устройството и организацията на лагерите на легионите и помощните войски, характерът на укрепителната система през отделните периоди на развитие през римската и ранновизантийската епоха, архитектурата градоустройството, водоснабдяването, отделните паметници на бита и изкуството, монетната циркулация, религията, погребалните обичаи, гробните съоръжения и други проблеми.

Специално внимание шотландските археолози отделиха на самолетните снимки на римска Шотландия, разкрили много неизвестни военни лагери, пътища, военни наблюдателни кули и др. съоръжения и подпомогнали значително последвалите ги археологически разкопки и проучвания. Проф. Дж. Джозеф изнесе на пленарно заседание своите изследвания в областта на самолетните снимки на военни обекти в Шотландия. Беше организирана специална изложба със самолетни снимки на най-характерните лагери на легиони и помощни войски.

В конгреса взеха участие видни специалисти по римския лимес в отделните страни, между които проф. Ерик Бърли, основоположникът на Конгреса за римския лимес, състоял се за първи път през 1949 г. в Нюкасъл на р. Тайн в Англия. Това обстоятелство спомогна конгресът да се проведе на високо научно равнище, да се изнесат за първи път интересни открития, както и да се разгърне активна творческа дискусия по повдигнатите въпроси.

По-голямата част от конгреса премина в научни екскурзии по цялата римска укрепителна система в Шотландия, която се простира от източния до западния бряг на Атлантическия океан. Централно място сред нея заема т. нар. Антонинова стена, изградена като непрекъсната линия от император Антонин Пий в 142 или 143 г., както се съди по епиграфските паметници. Тя има основа от ломени камъни, а страниците са изградени от чимове и палисада, докато Хадрианова стена в Северна Англия, изградена през 122 г., е направена изцяло от каменни блокове, свързани с бял хоросан. Пред Антониновата стена върви дълбок ров, който следва планинския и равнинен характер на областта. Дори на много места ровът минава върху предварително издълбан за целта скалист терен. Във всеки случай Антониновата стена представлява монументално военно съоръжение, изградено от хилядите римски войници с помощта на местното покорено население. От вътрешната страна на Антониновата стена са разположени на разстояние или плътно прилепени до нея различни по големина и значение лагери на легиони и помощни войски. Една част от тях сега е засипана от времето и от частните собственици на парцелите, в които се намират. Обаче всички забележителни военни съоръжения са обявени за паметници на културата и се намират под защитата на Закона за старините в Шотландия. Те са маркирани със солидни металически табели с кратка научна анотация върху лагера, неговата история и значение.

По време на конгреса шотландските колеги създадоха възможност участниците да посетят богатите музеи в Единбург, Глазгоу и други по-малки градове, където бяха изложени най-различни паметници на културата: надписи (обществени, култови и надгробни), военни дипломи, въоръжение, скулптура, битови предмети, керамика, монети и др.

Конгресът беше организиран много добре, като делегатите можаха подробно да видят постиженията на домакините, грижите за паметниците на културата и музеите, а от своя страна запознаваха присъствуващите с най-новите открития и постижения в собствените си страни по проблематиката на конгреса.

Проф. Ерик Бърли закри конгреса. Той резюмира главните нови постижения в световните проучвания на римския лимес в Европа, Северна Африка и Западна Азия. Бяха направени три предложения за мястото на следващия конгрес: ФРГ, Австрия и Израел. Конгресът не можа да вземе окончателно решение. Това ще направи Международният комитет на конгреса.

Т. ИВАНОВ

Девети световен конгрес по нумизматика в Берн

По случай 100-годишнината от основаването на Швейцарското нумизматично дружество поредният Световен конгрес по нумизматика се проведе в Берн, Швейцария, от 10 до 16 септември 1979 г. Конгресът беше открит в залата на Alfa Center от Ж. А. Шевалац, федерален министър на финансите, и от Ж. Льо Ридер, директор на Националната библиотека в Париж и председател на Бюрото на международната нумизматична комисия.

Работата на конгреса протече в девет секции, в които бяха засегнати едни от най-интересните проблеми на нумизматичната наука: 1) Домонетни форми, 2) Монетите като исторически извор, 3) Монетите и историята на изкуството (иконография), 4) Монетите и историята на изкуството (портрет), 5) Монетите и икономическата история, монетна циркулация, 6) Монетни съкровища, 7) Монетна техника и монетно производство, 8) Медали, 9) Нови методи на изследване. В тези секции бяха изнесени общо над 120 доклада. Най-многобройни бяха докладите в секциите „Монетите като исторически извор" и „Монетите и икономическата история, монетна циркулация". Положителна страна в организацията на конгреса беше предварително отпечатаният и раздаден на делегатите сборник — историографски преглед на последните изследвания в отделните дялове на нумизматиката (обобщени по раздели) Survey of Numismatic Research 1972—1977. Заслугата за навременното издаване на сборника принадлежи на Р. Карсон, П. Бергхауз и Л. Ловик. Така организаторите на Деветия световен конгрес по нумизматика предоставиха възможност на специалистите чрез предварителни публикации и чрез многобройните изнесени доклади в различните секции да се запознаят с постиженията на нумизматичната наука за последните шест години.

На конгреса присъствуваха делегати от Европа, Америка, Африка и Австралия. В работата му взеха участие световно известните учени-нумизмати: Жорж Льо Ридер и Сесил Морисон (Франция), Херберт Кан (Швейцария), Роберт Карсон и Филип Гриерсон (Англия), Маргарет Томсън (САЩ), Мария Алфьолди (ФРГ), Пол Настер (Белгия) и др. Съветската нумизматика беше представена от В. Потин — специалист по средновековно монетосечене, завеждащ Нумизматичния отдел в Държавния ермитаж, и от Г. Доброволски от Ленинград, специалист по ориенталска нумизматика. От страна на полските нумизмати присъствуваха Р. Киерсновски, Ст. Суходолски, Ал. Крижановска, Б. Лихоска, А. Куниц и А. Миколайчик. Румънската нумизматика беше представена от Б. Митреа, О. Илиеску, К. Преда, П. Бордеа и др.; чехословашката — от Е. Колникова, К. Кастелин, Ж. Хаскова и И. Зейбал; унгарската — от Ищ. Гедай, К. Бироне-Сей, Е. Бус-Нанази, Н. Ференци, Л. Хусар и др.; от ГДР присъствуваше Е. Шьонерт-Гайс и от България Й. Юрукова, Б. Божкова и Вл. Пенчев.

Всеки един от четирите работни дни на конгреса започваше с обобщителен доклад, засягащ някоя основна тема от отделните раздели на нумизматиката: Л. Робер (Франция) — „Три монетни ателиета в Йония и Кария през императорската епоха", Ул. Меткалф (САЩ) — „Фламиите на Изток", Р. Киерсновски (Полша) — „Монетите в средновековната цивилизация: място и функция", Х. Ейкборн (ФРГ) — „Финансите в областта на Бургундското наследство(1002—1039)", след което делегатите започваха работа по секции. В тях тематичното разпределение на докладите затрудни в много случаи работата на специалистите. Така едновременно в няколко различни секции се разглеждаха сходни по хронология и съдържание теми. Този недостатък в реда на заседанията се компенсираше до известна степен от отпечатаните резюмета на изнесените доклади, раздавани преди започването на всяко заседание.

В областта на античната нумизматика (гръцка и римска) по-интересни доклади, които засягаха монетосеченето и монетната циркулация в нашите земи, бяха на Ол. Пикар (Франция) „Организация на Тасоската монетна ница през IV в. пр. н. е.", на М. Ойкономидес (Гърция) за изображението на Темистокъл върху монетите на Магнезия, на К. Преда (Румъния) за имитациите на монетите на Филип II в Дакия, на О. Илиеску (Румъния) за еволюцията на дакийските монети (нова стилова интерпретация), на Н. Вагонер (САЩ) за едно пропонтидско съкровище, в което фигурираха и монети на Месамбрия, и пр. Част от докладите на швейцарските, английските и чешките учени бяха посветени на т. нар. келтски имитации. Интерес предизвика докладът на Й. Юрукова „Македонското нашествие в Тракия и монетните находки (IV в. пр. н. е.)". Историческите събития в нашите земи от тази епоха бяха разгледани чрез един подробен анализ на монетните съкровища,

укрити в този период. Резултатите от анализа бяха съпоставени с данни от археологическия и епиграфския материал, а също и от писмените извори. Така бяха направени някои интересни чисто нумизматични наблюдения, като тези за хронологията на аполонийските тетроболи, датирани в първата половина на IV в. пр. н. е., за статерите с изображение на сатир и нимфа, които циркулират в долината по горното течение на р. Хеброс в средата на IV в. пр. н. е., както и някои по-общи изводи, свързани с недобре познати исторически събития, например въстанието на Мемнон и неговото потушаване и пр.

Английските нумизмати засегнаха предимно въпроси, свързани с характера и хронологията на римското монетосечене. Така К. Кинг изясни някои моменти от дейността на Римската монетарница при управлението на император Галиен. Р. Карсон се спря на въпроса за пленяването на Валериан I, датирано по нумизматични данни. А. Бърнет разгледа в нова светлина произхода на аурихалкума. Ян Карадичи спря вниманието си върху паметници на Домициан, изобразени върху монети. П. Брун (Финландия) предизвика голям интерес със своите наблюдения и изводи върху тетрархическия портрет и неговата връзка с политическите събития и идеология. Въз основа на едно съкровище от разкопките в Нове А. Куниц (Полша) разгледа някои въпроси от монетосеченето на Константин I и Лициний в балканските монетарници.

Трябва да отбележим, че въпреки очакванията проблемите на византийската нумизматика не бяха засегнати в работата на конгреса. В последно време се появиха много сериозни изследвания в областта на средновековната нумизматика и би следвало те да намерят изява в рамките на един световен нумизматичен конгрес.

Затова пък темата на средновековното западноевропейско монетосечене и това на Ранния ренесанс беше застъпена в много доклади и съобщения. По-интересните от тях бяха на Ищ. Гедай (Унгария) „Търговските връзки между Централна и Северна Европа, X—XI в.“, на Ж. Бреди (САЩ) „Съкровище от фрагменти на златни монети на латински владетели от Ерусалим“ и др. Интерес предизвика докладът на М. Дени (Франция), който засегна един все още непроучен добре проблем в монетната техника, а именно за пригравирането на монетните печати. Примери в това отношение той приведе от гръцкото, римското, средновековното и ренесансовото монетосечене.

В секция „Нови методи на изследване“ бяха разгледани модерни физични и химични методи, които могат да се използуват в научната обработка на нумизматичния материал. Въз основа на нуклеарните методи Кл. Брено (Франция) направи нов опит да датира и класифицира сребърните монети на Масалия (дн. Марсилия).

С особен интерес бе посрещната дискусията върху проблемите на новата нумизматична литература. Поставен бе въпросът за навременната информация в нумизматичните издания и за тяхното бързо разпространение сред специалистите. Отбелязано бе, че съвременните публикации не бива само да регистрират някои чисто нумизматични проблеми, а да поставят специфичните за нумизматиката резултати в светлината на последните достижения на историческата наука.

Във връзка с конгреса, който съвпадаше с честването на 100-годишнината от основаването на Швейцарското нумизматично дружество, в по-големите градове на страната Цюрих, Базел, Лозана, Берн, Фрибург, Нюшател и др. бяха организирани нумизматични изложби. Делегатите на конгреса имаха възможност да се запознаят с две от тях. Едната беше представена в Градския исторически музей на Берн. Тя проследяваше развитието на отсечените в града монети и медали. Втората, организирана също в Берн съвместно с Националната библиотека в Париж, представа и тематично разнообразието на медалите на френската столица.

В последния ден на конгреса се състоя заседание на Бюрото на международната комисия по нумизматика, чийто член е и Археологическият институт и музей на БАН, представен от ст. н. с. Й. Юрукова. Бяха разгледани: доклад на председателя на Бюрото за работата му през изтеклите шест години (1973—1979), отчет на П. Настер за подготовката на новите издания на Sylloge nummorum Graecorum, решение за датата и мястото на следващия конгрес. Предложението на испанските делегати конгресът да се състои в Севиля не бе прието. Членовете на комисията приеха искането на английските нумизмати Десетият световен конгрес по нумизматика да се проведе в Лондон през 1985 г. — дата, която съвпада с честването на 100-годишнината от основаването на Английското нумизматично дружество. За председател на новото бюро беше избран известният изследвач в областта на римската нумизматика Р. Карсон, Англия.

Обобщавайки работата на Деветия световен конгрес по нумизматика, можем да заключим, че изнесените доклади, научни съобщения и проведените дискусии представиха в цялост високото ниво на световната нумизматична наука и потвърдиха мнението на Ж. Льо Ридер, че нумизматиката през последните шест години се е изявила като самостоятелна историческа дисциплина.

Б. БОЖКОВА

•

Ст. н. с. Хенриета Тодорова, д-р на историческите науки, е избрана за член-кореспондент на Германския археологически институт.

•

Ст. н. с. Дойно Дойнов, директор на Националния археологически музей, е награден с орден „Девети септември 1944 г.“ — I степен по случай неговата 50-годишнина.

Втори международен семинар по антична балканска керамика

За втори път Велико Търново и Павликени станаха домакини на Международния семинар по антична балканска керамика, организиран и проведен от 24 до 30 септември 1979 г. от Комитета за култура. Археологическия институт и Института по тракология при БАН, Окръжния исторически музей, Окръжния съвет за култура и Университета „Кирил и Методий" във Велико Търново. Семинарът е инициатива на НР България с участието на специалисти от страната и от чужбина. В него взеха участие повече от 30 чуждестранни учени от различни страни: СССР, Унгария, Румъния, Гърция, Полша, ГДР, Италия, Холандия, Франция и САЩ. От българска страна участвуваха около 50 души. Между делегатите бяха изтъкнати учени като проф. Вл. Кадеев (СССР), проф. М. Луц (Франция), проф. Вайнберг (САЩ), проф. Л. Прес (Полша), ст. н. с. Г. Попилиан (Румъния), д-р на историческите науки Б. Бьотгер (ГДР) и др.

Семинарът беше открит на 25 септември в залата на Общинския народен съвет във Велико Търново от проф. Александър Фол, директор на Института по тракология при БАН. Той изтъкна целите на семинара да се правят достояние най-новите открития и проучвания в областта на античната балканска керамика и да участвуват млади специалисти.

Делегатите бяха поздравени от др. Д. Църов, председател на Окръжния народен съвет във Велико Търново.

На пленарното заседание бяха изнесени четири обобщителни доклада. Проф. В. Велков говори за историята на Тракия и Долна Мизия по време на римското владичество. Проф. Т. Иванов запозна присъствуващите с най-новите открития и проблеми на римския град Никополис ад Иструм при с. Никюп, Великотърновски окръг. Проф. Л. Прес и ст. н. с. М. Чичикова докладваха върху проучванията на военния лагер и град Нове при Свищов в продължение на 20-годишни съвместни българо-полски разкопки. Н.с. Б. Султов разгледа керамичните цетрове на територията на Никополис ад Иструм (Бутово, Хотница, Бяла Черква и Павликени).

В чест на семинара беше открита изложба във Велико Търново, посветена на филателията с археологически сюжети, между които и глинени съдове от Великотърновски окръг, както и с копия на керамика от праисторическата, античната и средновековната епоха, изработени от грънчаря Петър Цонев от с. Орешак, Троянско.

Главната работа на семинара протече в Павликени. Поради големия брой доклади бяха изградени две секции с почти еднаква тематика: технология, форми, украса, датировка и търговия с керами а. Някои от докладите бяха обобщителни и засягаха керамичното производство на цели провинции или отделни градове и керамични центрове, а други се отнасяха до някои аспекти на керамичното производство (местно и вносно), до взаимоотношенията между керамиката на различните градове и провинции. Като червена нишка беше прокарана тенденцията да се покаже равнището на местното производство, приносът на покорените племена и народи при производството на керамиката, която е трябвало да задоволява най-належащи битови и строителни нужди. Бяха разгледани и военните части (легиони, кохорти и али), които са подпечатвали своите произведения — главно тухли и керемиди.

Интересни доклади бяха изнесени върху керамичното производство в Рациария (дн. с. Арчар, Видински окръг), Бонония (дн. Видин), Ятрус (дн. с. Кривина, Русенски окръг), Абритус (дн. Разград), Перник, Кабиле (дн. с. Кабиле, Ямболски окръг) и др. Много близки по проблематика бяха докладите на румънските колеги, които изложиха резултатите от проучванията в някои градове и кастели от римската епоха от Долна Мизия, по-късно Малка Скития, и други области на провинция Дакия.

В докладите на чуждестранните учени бяха показани резултатите и спецификата на керамиката през римската епоха в други римски провинции, близки или отдалечени от Мизия и Тракия, като Панония, Галия, Германия, Палестина и др. В един доклад беше засегнат въпросът за керамиката от околностите на Болоня в Италия, в друг — за керамиката от Тракийски Херсонес в Съветския съюз и др. Ценни данни върху технологията на античната керамика се съдържаха в доклада на проф. Вл. Кадеев от Харков.

По докладите се разгърна оживена творческа дискусия.

По време на семинара бяха организирани научни екскурзии до Никополис ад Иструм, с. Бяла черква, с. Бутово и Павликени, Великотърновски окръг, и до Улпия Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг. На място бяха показани най-новите открития, между които и керамични находки. На всички обекти се развиха обсъждания.

Семинарът завърши с посещение в Троян, където талантливи народни грънчари възпроизвеждат старинни форми и украси, стараейки се да продължават здравите народни традиции в областта на художествените занаяти, в това число и на керамиката.

Семинарът беше много добре организиран и постигна своята цел — взаимно запознаване на българските и чуждестранните специалисти по антична балканска керамика с най-новите постижения на световната наука, обмяна на информация и мнения по актуални проблеми на цялостния творчески процес — от изкопаването на глината до продажбата на готовата керамична продукция. Той показа и ви окото равнище на българската археология, музейното дело и консервацията на археологическите паметници от античната епоха.

Т. ИВАНОВ

Книгопис

Боев, П., Н. Кондова и Сл. Чолаков. II облеми на биологичната реконструкция на населението, живяло по нашите земи. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 5—15.

Вълев, Петър. План-квадратните мрежи в археологическите проучвания. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 90—99.

Геофизични изследвания на археложки обекти в Североизточна България. — Год. ВМГИ, 24, 1978, 2, с. 300—306.

Гетов, Л(юдмил). Гергана Табакова-Цанова. — Археология, 1978, 3, с. 65—66.

По повод смъртта ѝ.

Дечов, Васил. Миналото на Чепеларе. Принос за историята на Родопа. (Ред. с предг. от Николай Хайтов). 2. изд. Кн. 1. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1978. 280 с. 12 л. ил.

От древността до Освобождението от турско робство.

Дивечът и ловът в старото изкуство на българските земи. — Лов и рибслов, 1978, 7—8, с. 36—39.

Димитров, Божидар. Античният и средновековният Бургас — Векове, 1978, 6, с. 58—62.

Динчев, Костадин. За научно изследване на Родопския край. — Родопи, 1978, 10, с. 33—34.

Междуотраслова конференция по проучване на Родопите, състояла се през юни 1978 г. в гр. Смолян.

Йорданов, Йордан Ал. Възстановяване на лицето по черепа— методика и резултати в България. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 51—59.

Кабакчиева, Гергана. XXIII национална археологическа конференция във Видин. — Векове, 1978, 4, с. 92—93.

От 9—12 май 1978 г.

Попов, Атанас. Крепости по Съ нена Средна гора.—Изв. Бълг. истор. д-во, 31, 1978, с. 39—82.

Антични и средновековни.

Рашев, Рашо. Проф. д-р Станчо Ваклинов. — Векове, 1978, 6, с. 94—97.

По повод смъртта му. С библиография на научните му трудове.

Станилов, С. XXIII национална конференция по археология. — МПК, 1978, 3, с. 71—72.

Състояла се от 9—12 май 1978 г. в гр. Видин.

Филипович, Л. Палинологични проучвания в Старопланинската верига и връзката им с проблемите на археологията. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 70—75.

Beševliev, Bojan. Die Darstellung Thrakiens auf alten historischen Landkarten aus dem 15. bis 19. Jh. — Балканско езикознание, 1978, 2, с. 11—28.

Biernacka-Lubanska, M. Dymitr Petrov Dimitrov (1908—1975) [Nekrolog]. — Archeologia, 1977, p. 223—225.

Праистория

Ангелова, В. Датиране на енеолитния обект Криводол по археомагнитен метод. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 76—80.

Божилова, Ел. Л. Филипович и Е. Чакалова. Палеоботаниката и нейното приложение в археологическите изследвания. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 58—68.

Георгиев, Г. И. IV международен колоквиум по егейска праистория. — Археология, 1978, 3, с. 62—63.

Илчева, Вълка. Колективна находка на метални изделия от края на бронзовата епоха от град Стражица. — Векове, 1978, 5, с. 60—62.

Кънчев, К. Проучването на флинтовия материал от археологически разкопки. Проблеми и задачи. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 86—89.

Начева, В. Наблюдения върху технологията на изработката на керамичните съдове от пещерата „Имамова дупка“ до с. Ягодина, Смолянски окръг. — В: Интердисциплинарни изследвания.II С., 1978, 81—85.

Панайотов, Иван и Пети Доневски. Съкровище от късната бронзова епоха от с. Сокол, Силистренско. — ИНМ — Варна,13, 1977, с. 131—142.

Селищната могила при Голямо Делчево. С., БАН, 1975. (Разкопки и проучвания. 5.).

Авт.: Х. Тодорова, Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита и Г. Кол.

Рец.: Кънчо Кънчев. — Археология, 1978, 3, с. 59—61.

Best, Jan G. P. The Foreign Relations of the Apsis — House Culture in Palestine. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 205—209.

Hänsel, Bernhard. Beiträge zur regionalen und älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. T. 1—2. Bonn, Habelt, 1976.

Периоди и регионални на халщатската култура по Долни Дунав (България и Румъния).

Katinčarov, Rumen. Les tribus à l'Age du bronze en Bulgarie (d'après les données archéologiques). — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4 — 19 oct. 1976. 2. S., 1978, 270—289.

Kopacz, Jerzy. Archaeological Abstracts. The Neolïthic of East-Central Europe. . . Bulgaria. — Sprawozdania archeologiczne, 30, 1978, p. 281—282.

Библиографски преглед на новоизлязла археологическа литература в България с кратки анотации.

Landau, J. Les représentations anthropomorphes mégalithiques de la région méditerrannéene (3e au 1e millénaire). Paris, CNRS, 1977.

Корпусът съдържа изображения от Източна Европа, вкл. България.

Ognenova-Marinova, Ljuba. Le trésor de Valčitran — un jalon dans l'étude de la religion thrace.— In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 240—244.

Renfrew, Colin. Varna and the social context of early metallurgy. — Antiquity, 1978, 206, p. 199—203.

Todorova, Henrieta. The Eneolithic Period in Bulgaria in the Fifth Millenium B. C. Transl. from bulg. Vessela Zhelyaskova. Oxford, BAR Internat. Series, 1978, 128 p. 12 k. XV pl. 33 tabl.

Todorova, Henrieta. Die Nekropole bei Varna und die sozialökonomischen Probleme am Ende des Äneolithikums Bulgariens. — Zeitschrift für Archäol., 1978, 1, p. 87—97.

Vries, N. M. W. de Tree Twin Catacomb-Graves. — In: Pul-

pudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 210—214.

Античност

Василчин, Ив. Статуя на Кибела от с. Вранино, Толбухинско. — ИНМ — Варна, 13, 1977, с. 169—172.

Венедиков, Иван и Тодор Герасимов. Тракийското изкуство. С., Бълг. художник, 1973.

Rez.: Kazimierz Majewski. Sztuka tracka. Na marginesie ksiazki Iwana Wenedikowa i Todora Gerasimowa. — Archeologia, 1977, 27, p. 187—197.

Георгиев, Вл. Асклепион вблизи с. Баткун, Пазарджикского округа. — Асклепий. Междунар. ежегод. социалист. стран истор. и теории мед., 5, 1978, с. 38—42.

Димитрова, Ал. XI международен конгрес по проблемите на римската керамика в Мец — Нанси, Франция. — Археология, 1978, 3, с. 63—64.

Златковская, Т. Д. Проблема расселения северо-восточных фракийцев и современные этнографические данные. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 223—239.

Јовановић, Борислав. Примерци животинског стила скитског и трачког гвозденог доба у Југославији. — Старинар, 27, 1977, с. 19—31.

Йорданов, Кирил. Гетските племена в VI—I в. пр. н. е. според античната писмена традиция. — Изв. Бълг. истор. д-во, 31, 1978, с. 5—17.

Китов, Георги. Тракийските надгробни могили.—Тракия, 1977, 4, с. 167—175.

Лазаров, Михаил. Търговските връзки на Родос със западнопонтийските градове през елинистическата епоха. — ИНМ — Варна, 13, 1977, с. 1—47.

Манцевич, А. П. Находка в запорожском кургане (к вопросу о Сибирской коллекции Петра I). — В: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М.,1976, 164—193.

Въз основа на анализа на находката и аналогии от български находки привежда доказателства за тракийския произход на звериния стил.

Маразов, Иван. К иконографии и семантике росписей Казанлыкской гробницы. — In: Pulpudeva. Semaines Philipopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 367—381.

Мегалитите в Тракия. Моногр. Ред. Ив. Венедиков и Ал. Фол. С., Наука и изкуство, 1976. (Тракийски паметници. Т. 1).

Рец.: Петър Делев. „Мегалитите в Тракия" — успешно начало на една нова поредица. — Векове, 1978, 3, с. 79—80.

Милчев Атанас. Оброчната плочка на Сабазий от Пловдив. — Археология, 1978, 3, с. 19—24.

Минчев Александър. Едно ателие за имитации на атически лампи в Марцианопол. — ИНМ— Варна, 13, 1977, с. 166—169.

Павлов, Г. По въпроса за материалната култура по нашите земи до образуването на Славянобългарската държава.— Изв. ВИНС „Д. Благоев" — Варна, 1978, № 2, с. 91—103.

Попович, Любиша. Грчко-илирийски съкровища. (Каталог на изложба). С., 1979. 60 с. с ил.

Раев Борис А. Ковани кани от римските провинции и техните италийски прототипове. — Археология, 1978, 3, с. 1—8.

Симпозиум „Тракийско изкуство и култура на територията на НР България" в Берлин.— Археология, 1978, 3, с. 65.

Състоял се на 7 март 1978 г. по повод изложбата „Тракийско изкуство".

Смирнов, А. П. Реминисценции скифского звериного стиля.— В: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, 242—249.

Скитски традиции в изкуството на Дунавска България.

Спиридонов, Тошо. Историческа география на тракийските племена XIII—VI в. пр. н. е. — Векове, 1978, 3, с. 32—37.

Best, (Jan). Thrakische Bauten im Ägäischen Raum. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 215—222.

Biernacki, Andrzej Boleslaw. Abdruck einer Schuchsohle auf der keramischen Platte aus Novae. —Archeologia,1977, 27, p.133—136.

Bouzek, Jan. Graeco-Macedonian Bronzes. Analysis and Chronology. Prague, 1973; Macedonian Bronzes. Their Origins, Distribution and Relation to other Cultural Groups of the Early Iron Age. — Pamatky archeologicke, 1974, p. 273—350.

Rez.: Diana Gergova. — Eirene, 16, 1978, p. 158—160.

Collart, Paul et Pierre Ducrey. Philippes. I: Les reliefs rupestres. Paris, École fr. d'Athènes, 1975. (BCH suppl. 2).

Седем от релефите са с изображение на тракийски конник. Отбелязва български паметници, свидетелстващи за култ на Диана в българските земи.

Djambov, Christo et Mathey Matheev. Données nouvelles sur la muraille extérieure de Philippopole. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 245—250.

Gaggero, Eleonora Salomone. Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cites de la Thrace et avec les colonies grecques de la mer Noire occidentale. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 294—305.

Goceva Zlatozara. Le culte solaire chez les thraces. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1978. 2. S., 1978, 343—349.

Hoddinott, R. F. Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction. London etc., 1975.

Rez.: Y. B. — Revue archéologique. 1978, 1, p. 135—136.

Hüttel Hans-Georg. Keltische Zierscheiben und thrakischer Pferdegeschirrschmick. — Germania, 1978, 1, p. 150—171.

Kolev, Kamen. Nouvelle opinion sur les trois vases-rhyton à forme de tête de femme du trésor thrace en or de Panagurischte.— In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 315—335.

Markov, Kiril. La présence thrace à l'île de Thasos du VIIe au IIIe s. av. n. ère. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 185—191.

Maroti, Egon. Spartacus — konferencia Bulgariaban. — Antik tanulmanyok, 1977, 2, p. 269—272.

От 20—24 септ. 1977 г. в Благоевград.

Novae — Sektor Zachodni, 1974. Sprawozdania tymczasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniwersytetu im. Adama Mic-

kiewicza w Poznaniu. Red. Stefan Parnicki-Pudelko. — Archeologia, 1977, 27, p. 137—170.

Auct.: Andrzej Boleslaw Biernacki etc.

Novae — Sektor Zachodni. 1974. Wyniki badan wykopaliskowych ekspedycji archeologicznej Uniwersitetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Czesc I. Red. Stefan Parnicki-Pudelko. Poznan, 1978. 186 p. (Prace Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Ser. Archeologia. 10).

Panayotov, Ivan. New Data about the Thracian Fortress in the Rhodope Mountains. — In: Pulpudeva. Semaines Philippolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 306—314.

Petsas Photios. Some pictures of Macedonian Riders as Prototypes of the „Thracion Rider". — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv, 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 192—204.

Press, Ludwika, Tadeusz Sarnowski et Waldemar Szubert. Novae in 1975 — West Sektor. Report of the Work of Warsaw University's Polish Archaeological Expedition. — Klio, 60, 1978, p. 531—540.

Sarnowski, Tadeusz. Novae jako siedziba Pierwszego Legioni Italskiego. — Archeologia, 1977, 27, p. 50—65.

Stančeva, Magdalina. Serdica aux confins de deux époques (IVe—VIe siècle). — Étud. histor., 8, 1978, p. 107—122.

Taceva-Hitova, Margarita. Althrakien und der europaische Sudosten. (Моногр.). Ubers. (от бълг.) Willi Brückner. S., Sofia-Press, 1976.

Rez.: P. Gorbanov. — Bulg. histor. rev., 1978, 2, p. 111—112.

Tschaparov, Bojidar. Antike Fundstätten entlang den Ufern der Flüsse Watscha und Parwenetzka in Rhodopigebirge. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdov 4 — 19 oct. 1976. 2, S., 1978, 264—269.

Velkov, Velizar. Die Reihenfolge der untermösischen Statthalter (270—300). — Arheološ i vestnik, 28, 1977, p. 421—424.

Velkov, Velizar et Alexandre Fol. Les thraces en Egypte gréco-romaine. La litterature et la methoge. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 46—52.

Velkov, Velizar et Alexandre Fol. Les Thraces en Egypte gréco-romaine. S., BAN, 1977. (Studia thracica. 4). *j*

Velkov, Velizar. Zum Militärwesen der römischen Provinz Thrakien. — Chiron, 8, 1978, p. 433—439, 4 p. ill.

За град Кабиле.

Средновековие

Ангелов, Димитр и Геннадий Г. Литаврин. Славяне и Византия. — Курьер ЮНЕСКО, 1978, 10, с. 22—24.

Бобчева, Любка. Две грънчарски пещи в ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. — ИНМ — Варна, 13, 1977, с. 172—177.

Боев П. и Цв. Минков. Антропологично проучване на скелети от Първа българска държава от с. Гарван, Силистренско. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 44—50.

Божков, Атанас. Астрологически и зодиакални изображения в старата българска живопис. — Отечество, 1978, 24, с. 28—30.

Божков, Атанас. Пространствени и колоритни проблеми в миниатюрите на Манасиевата летопис. — Изкуство, 1978, 10, с. 2—7.

Ботов, Кирил. Старобългарски некропол край с. Хитово, Толбухинско. — ИНМ — Варна, 13, 1977, с. 177—183.

Витлянов, Стоян. Колективна находка —железни оръдия на труда от Преслав. — Векове, 1978, 4, с. 76—78.

Георгиев Павел П. Глинен съд с изображения на орли и знак от Плиска. — Археология, 1978, 3, с. 30—39.

Грабар, Андрей. Боянската църква. 2 изд. С., Наука и изкуство, 1978. 192 с. с ил.

Паралелен текст на фр. ез.

Джамбов, Иван. Към въпроса за метателното оръжие през ранното Средновековие.— Военно-истор. сборник, 1978, 4, с. 109—111.

Джамбов, Иван Хр. Средновековният град на трихълмието в Пловдив. — Векове, 1978, 4, с. 68—72.

Димитров Димитър Ил. Някои черти на старобългарската материална култура. —Изв. Бълг. истор. д-во, 31,1978, с. 19—32.

Дончева-Петкова, Людмила. Българска битова керамика през ранното Средновековие. Втората половина на VI — края на X в. (Изследване). С., БАН, 1977.

Рец.: Юрий Кабакчиев. Ценный вклад в болгарскую средневековую археологию. — Старобългаристика, 1978, 1, с. 98—99.

Дончева-Петкова, Людмила. Изображения на еднорог в ранносредновековни български паметници.—Векове, 1978, 3, с. 38—41.

Дуйчев, Иван. Истори еските предпоставки на Палеологовския ренесанс. — Изкуство, 1978, 10, с. 8—15.

Отражението му в областта на изкуството.

Йорданов, Йордан Ал. Антропологична характеристика на два раннобългарски черепа от с. Църквица, Шуменски окръг. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 35—44.

Йосифова, Мария. Средновековни релефи от Калиакра. — Археология, 1978, 3, с. 50—58.

Кондова, Н., Сл. Чолаков и П. Боев. Палеодемографски данни за населението от Средновековна България. — В: Интердисциплинарни изследвания. II. С., 1978, 27—34.

Кузев, Александър. За имената на средновековната крепост на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре. — ИНМ —Варна, 13, 1977, с. 57—69.

Лисицов, Стефан. Проучване фортификационните съоръжения от вътрешния град на Велики Преслав (1975—1976 година). — Год. Нац.политехн.музей, 6, 1976, с. 44—78.

Нешева, Виолета. Накитът в средновековния български костюм през XIII—XIV в. — Бълг. етнография, 1978, 3—4, с. 111—124.

Овчаров Тодор. Крепостта „Калето" при с. Крън, Старозагорски окръг. — Археология, 1978, 3, с. 40—47.

Писарев, Атанас. Нови данни за градоустройството на хълма Царевец. — Векове, 1978, 5, с. 49—55.

Рашев, Рашо. За тибетските успоредици на Мадарския конник.— Археология, 1978, 3, с. 24—30.

Рашев Рашо. Към въпроса за югоизточната българска граница през VII—IX в. — Векове, 1978, 4, с. 48—54.

Средновековни накити от Толбухински окръг. (Албум). С., Септември, 1977. 37 с. ил.

Авт.-състав. Любка Бобчева.

Станчева, Магдалина. Археологически данни за внос на италиански стоки у нас през XV—XVII в. — Векове, 1978, 5, с. 30—37.

Станчева, Магдалина. Проблеми и задачи на археологията

у нас за епохата XV—XVIII в.— Изв. Българ истор. д-во, 31, 1978, с. 247—252.

Харбова, Маргарита. Българският средновековен град (XII — XIV в.) — възлово звено в отбранителната система на държавата. — Военноистор. сборник, 1978, 4, с. 46—59.

Цончева, Мара. Няколкопластова средновековна живопис в църквата „Св. Георги" в София (края IX — края XIV в.)и византийската художествена традиция.— Пробл.изкуството,1978,3,с.47—55.

Цончева, М. Об античных традициях древнеболгарского искусства. — В: Славянские культуры и Балканы. 1. IX—XVII в. в. С., 1978, 183—197.

Чолаков, Сл., П. Боев и Н Кондова. Палеопатологични данни за средновековното българско население.—В: Интердисциплинарни изследвания . II. С., 1978, 16—26.

Dabrowski, K., T. Nagrodzka-Majchrzyk et E. Tryjarski. Hunowie europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wroclaw etc., 1975. 647 p.

Рец.: Веселин Бешевлиев. — Векове, 1978, 5, с. 75.

Dekan, Jan, Vel'ka Morava, doba a umenie. Bratislava, Tatran, 1976.

Рец.: Иван Буюклиев. Взгляд на Великоморавскую культуру глазами археолога. — Старобългаристика, 1978, 1, с. 94—95.

Jovanovič, Vojislav S. Prilozi hronologiji srednjevekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske. — Balcanoslavica,6,1978,p. 141—187.

Koco, D. Le rôle du facteur „tradition" dans l'art médiéval macédonien.—В: Славянские культуры и Балканы. 1.IX—XVII вв. С., 1978, 198—205.

Rößler, Detlef. Internationales Symposium zum Thema „Slawen und Nomaden (6.—11— Jh.)" in Rilski Manastir (Rila-Kloster), VR Bulgarien. — Zeitschrift fur Archäol., 1978, 1, p. 99—102.

6—11 окт. 1977 г.

Slavčev Peter. Die thrakische Kultur des mittelalterlichen Tărnovo. —In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 336—342.

Нумизматика

Божкова, Бистра. Монетарницата в Хераклея Тракийска през IV в. — Археология 1978, 3, с. 8—18.

Ликов, Георги. Първата емисия банкноти, пуснати в обращение от Българска народна банка.— Нумизматика, 1978, 4, с. 18—23.

Ранни нумизматични публикации. С., 1979. 22 с. с факс. (Нумизматична библиотека. № 2).

Върху български средновековни монети.

Рогалски, Адолф. Златни статери на Одесос и Месамбрия. — Нумизматика, 1978, 4, с. 3—14.

Русева, Боряна. Нова английска комеморативна монета. —Нумизматика, 1978, 4, с. 23—24.

Шьонерт-Гайс, Едит. Находка от византийски солиди в Северна България. —Нумизматика, 1978, 4, с. 15—17.

Юрукова, Йорданка. Нов византийски императорски печат от България. — Векове, 1978, 4, с. 73—76.

Янев, Янчо. Фалшифициране на златни български монети. — Нумизматика, 1978, 4, с. 17.

Conovici, Nicolae. Un trésor monétaire du XIV-e siècle découvert à Pacuiul lui Soare. — Rev. étud. sud-est europ., 13, 1975, p. 599—605.

Рец.: Стоян Авдев. — Нумизматика, 1978, 4, с. 26—27.

Kolev, Kamen.La colline Taximtépé selon une monnaie antique de Philippopolis. — Archeologia (Wroclaw), 1977, 27, p. 66—73.

Schultz Sabine. Die Münzprägung von Magnesia an Mäander in der römischen Kaiserzeit. Staatliche Museen zu Berlin. Berlin, Akademie-Verlag, 1975.

Рец.: Йорданка Юрукова. — Нумизматика, 1978, 34, е. 24—26.

Youroukova, Yordanka. Coins of the ancient Thracians. Oxford, British Archaeol. Rep., 1976. (BAR Suppl. Series. 4).

Рец.: Петър Поповић. — Старинар, 27, 1977, с. 209.

W. M. Stancomb.—The Numismatic Chronicle, 18, 1978, p. 200.

Епиграфика

Герасимова, Василка. Към религията на източните божества в долината на Средна Струма (II—III в.). — Векове, 1978, 3, с. 66—69.

Гълъбов, Иван. Нов средновековен български епиграфски паметник. — ИНМ—Варна, 13, 1977, с. 184-190.

Джамбов, Иван. Новооткрити надписи и монограми върху глинени съдове от Царевец. — Векове, 1978, 6, с. 64—68.

Михайлов, Георги. Антични паметници от Варна и Варненско.— ИНМ — Варна, 13, 1977, с. 142—165.

Михайлов, Ст. Към разчитането на надписа на Димитър Хоматиан върху една охридска икона. — Археология, 1978, 3, с. 47—49.

Beševliev, V. Beobachtungen über die protobulgarischen Runeninschriften bei Basarabi (Murfatlar). — ИНМ — Варна, 13, 1977, с. 49—55.

Beševliev, Veselin. Kleinasiatische Personnennamen in den spätgriechischen und spätlateinischen Inschriften aus Scythia Minor, Moesia Inferior und Thracia. — Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 94—98.

Fol Alexandre. Noms propres et noms de lieux thraces dans l'Empire romain d'occident. (Corrigenda). — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv, 4—19 oct. 1976. 2.S., 1978, 41—42.

По епиграфски данни.

Moretti, Luigi. Sui traci nelle iscrizioni pagane e cristiane di Roma. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopoliitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—19 oct. 1976. 2. S., 1978, 36—40.

Russu I. I. Elemente tracogetice in inscripţiile greeşti din Roma. — SCIV, 1978, 2, p. 223—229.

Touratsoglou, Jean. Anthroponymie thrace en Macédoine Occidentale. — In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace,Plovdiv 4—19. 1976. 2. S., 1978, 128—146.

Музейно дело и консервация

Бербенлиев, Пейо. За прелом в работата на музеите. — МПК, 1978, 3, с. 3—5.

Слово на зам.-председателя на Комитета за култура на тържествената вечер, посветена на международния ден на музеите.

Долапчиева, Тодорка. Тракийските съкровища в Златна Прага. — МПК, 1978, 3, с. 73.

Изложбата „Тракийската култура и изкуство в българските земи", април 1978 г.

Н. Л. Национална конференция по проблемите на консервацията и експонирането на историко-археологическите резервати. — МПК, 1978, 3, с. 72—73.

Попов Сашо. Музейната сбирка в Петрич. — МПК, 1978, 3, с. 51—52.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Отар Лордкипанидзе — Към проблема за гръцката колонизация по Източното Черноморие (Колхида). 1
Теодосий Смядовски — За преславския дворцово-църковен церемониал. 7

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Цв. Дремсизова-Нелчинова — Тракийски могилен некропол (II—III в.) край с.Вишег ад, Кърджалийски окръг. 18
Тотко Стоянов — Митът за Артемида и Актеон в оброчни релефи от Тракия (II—III в.). . 27
Георги Александров — Антични надписи и други находки от Монтана (Долна Мизия) . . 34
Живко Аладжов — Символ на света в някои прабългарски паметници. 41
Вера Н. Залеская — Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж . . . 48
Живка Въжарова — Златни накити от гроб 27 в Плиска. 52

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Йорданка Юрукова —Georges le Rider. Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294. Paris, 1977, 484 p., 95 tab. 57
А. Данчева-Василева — Христоматия по история на България. I, II. С., Наука и изкуство, 1978. 486 с., 480 с. Съст. проф. П. Петров, доц. В. Гюзелев. 59

ПРЕГЛЕД

Т. Иванов — XII международен конгрес по изследване на римския лимес 62
Б. Божкова — Девети световен конгрес по нумизматика в Берн. 63
Т. Иванов — Втори международен семинар по антична балканска керамика. 65

КНИГОПИС 66

TABLE DES MATIERES

Otar Lordkipanidze — Sur le problème de la colonisation grecque du littoral oriental de la mer Noire (Colchide). 6
Teodosij Smjadovski—Sur le cérémonial liturgique de la cour de Preslav. 17

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Cv. Dremsizova-Nelčinova — Nécropole tumulaire thrace (IIe—IIIe s.) près du village Višegrad, département de Kărdžali. 27
Totko Stojanov — Le mythe d'Artémis et Actéon dans des reliefs votifs de la Thrace (IIe-IIIe s.) 33
Georgi Aleksandrov—Inscriptions et — autres trouvailles antiques de Montana (Mésie Inférieure) 41
Živko Aladžov — Symbole du monde dans certains monuments protobulgares. 47
Vera N. Zaleskaja — Amulette bulgare du type Preslav à l'Ermitage de Léningrade 51
Živka Văzarova — Parures d'or du tombeau 27 à Pliska. 56

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Jordanka Jurukova — Georges le Rider. Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294. Paris, 1977, 484 p., 95 tab. 57
A. Dančeva-Vasileva — Христоматия по история на България. I, II. С., Наука и изкуство, 1978. 486 с., 480 с. Съст. проф. П. Петров, доц. В. Гюзелев. 59

REVUE

T. Ivanov — XIIe congrès international d'étude du limes romain. 62
B. Božkova — Neuvième congrès mondial de numismatique à Berne. 63
T. Ivanov — Deuxième séminaire international sur la céramique balkanique antique 65

BIBLIOGRAPHIE 66

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2, тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. I, ет II, тел 71-31

Технически редактор И в. А т а н а с о в а — Коректор А. Х р и с т о в а

Дадена за набор на 10. IV. 1980 г. Подписана за печат на 26. VI. 1980 г. Печатни коли 8,75 Издателски коли 8,16
Формат на хартията 60×84/8 Изд индекс 7775 Тираж 1730 Поръчка 286 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

20203

ЦЕНА 1,80 ЛВ.